

σίας ὄρων τὸ ἀσφαλές ἐχέτωσαν οἱ πρσφυγόντες, τοῖς ἐνδοτέροις λουτροῖς ἢ κήποις ἢ οἰκήμασιν ἢ ἀύλαις ἢ στοαῖς χρώμενοι, καὶ κωλυέσθωσαν ἐντὸς τοῦ ναοῦ ὑπνοῦν ἢ ἐσθίειν⁴⁴.» Στὴ συνέχεια τοῦ συλλογισμοῦ τοῦ αποκρούει κατηγορηματικά τὴν ἐρμηνευτική ἐκδοχή, νὰ υπαχθοῦν στὴν ἐννοια τῶν «ιερῶν περιβόλων» ὅλα τὰ μέρη ποὺ ἀπαριθμεῖ ἡ διάταξη γιὰ νὰ καταλήξει στὸ συμπέρασμα: «Ταῦτα γὰρ μέρη μὲν τῆς ἐκκλησίας λογίζονται· ἱεροὶ δὲ περιβόλοι οὐ λεχθήσονται· καὶ ὡς κοινὰ μὲν, τῆς τιμῆς τῶν ἱερῶν περιβόλων οὐκ ἀξιοθήσονται⁴⁵...». Ἐπομένως ἐκεῖ δὲν κωλύεται ἡ ἐγκατάσταση καὶ λειτουργία καπηλείου.

Ἡ προθυμία λοιπὸν τοῦ γνωστοῦ ἐρμηνευτῆ τῶν κανονικῶν κειμένων γιὰ μίαν *interpretatio benigna* ποὺ ἀφενὸς μὲν ἐπιτρέπει στους κληρικούς νὰ ἐκμισθῶνουν σὲ τρίτους ἐπιχείρηση καπηλείου ποὺ τοὺς ἀνήκει κατὰ κυριότητα, ἀρκεῖ νὰ μὴν ἀσκοῦν οἱ ἴδιοι τὸ ἐπάγγελμα τοῦ καπήλου, ἀφετέρου δὲ εὐνοεῖ τὴν ἐγκατάσταση καπηλείων σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ ναοῦ, δείχνει ὅτι, παρὰ τὴ σωρεία τῶν σχετικῶν μὲ τὰ καπηλεία κανονικῶν ἀπαγορεύσεων καὶ τὶς ἀπαξιωτικὲς τοποθετήσεις τῶν κειμένων τῆς θεολογικῆς γραμματείας, τὸ ἐκκλησιαστικὸ κατεστημένον συμμεριζόταν τὶς σκέψεις ποὺ εἶχε ἐκφράσει στὸ προοίμιον τῆς Νεαρᾶς 65 ὁ Λέων Σ'.

44. ΒΤ, σελ. 126¹³⁻¹⁶.

45. ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Β', σελ. 482 κ.ε.

II.

Τύποι ἐρωτικῆς «ἐπικοινωνίας»
στὶς βυζαντινὲς νομικὲς πηγές*

Οἱ νομοθέτες ὅλων τῶν ἐποχῶν ἀξίωσαν ἀπὸ τοὺς ἀποδέκτες τῶν ἐντολῶν τοὺς τὴν τήρηση ὀρισμένης γενετήσιας συμπεριφοράς. Οἱ ἐντολὲς αὐτὲς συνίστανται στὴ συγκεκριμένη περίπτωση, ὅπως ὅλοι ξέρουμε, σχεδὸν πάντοτε σὲ ἀπαγορεύσεις, ποὺ ἀπὸ τὴ φύση τοὺς ἀνήκουν στὸν χῶρον τοῦ ποινικοῦ δικαίου, ἐφόσον ἡ παράβασή τοὺς συνδέεται μὲ τὴν ἀπειλή μιᾶς ποινῆς. Τὸ σύνολο τῶν ἀπαγορεύσεων αὐτῶν συνθέτει ἓνα πλαίσιο, μέσα στὸ ὁποῖο τὸ άτομον μπορεῖ ἐλεύθερα νὰ κάνει τὶς ἐπιλογές του καὶ νὰ ἀναπτύσσει τὴ γενετήσια δραστηριότητά του.

Τὸ πλαίσιο αὐτὸ εἶναι κατὰ τὶς περιστάσεις ἐυρὴ ἢ στενὸ. Τὸ εὐρὸς τοῦ ἐξαρτάται ἀπὸ τὶς συνθήκες ποὺ σὲ κάθε περίπτωση ἐπέβαλαν τὴ θέσπιση τῶν συγκεκριμένων κανόνων. Ἄλλο εἶναι, γιὰ παράδειγμα, τὸ ἀποτέλεσμα, ἀν ὁ νομοθέτης προσαρμόστηκε ἀπλῶς στὶς περὶ ἠθικῆς ἀντιλήψεις τοῦ κοινωνικοῦ τοῦ περιβάλλοντος μὲ

* Πρῶτη δημοσίευση: *Ἡ ἐπικοινωνία στὸ Βυζάντιον. Πρακτικὰ τοῦ Β' Διεθνoῦς Συμποσίου*, Ἀθήνα (Κέντρο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν / ΕΙΕ), 1993, σελ. 237-273. Ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἐπιλογή τοῦ θέματος αὐτοῦ ἔδωσε μίαν σειρά ἀπὸ μονογραφίες ἢ συλλογὲς ἀρθρῶν μὲ ἀντικείμενον τὴν ἐρευνα τῶν ἐρωτικῶν σχέσεων στὸν δυτικὸν μεσαίωνα ἀπὸ ἀπόψη δικαιοϊστορικῆς ἢ κοινωνιολογικῆς, ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες δημοσιεύθηκαν τὰ τελευταῖα μόλις (πρὶν ἀπὸ τὴ σύνταξη τῆς παρούσας μελέτης) χρόνια. Βλ. P.J. PAYER, *Sex and the Penitentials. The Development of a Sexual Code 550-1150*, Toronto-Buffalo-London, 1984· J. POUMARÈDE - J.P. ROYER, *Droit, histoire et sexualité*, σειρά: «Publications de l'Espace Juridique. Distribution Distique», Toulouse, 1987· J.A. BRUNDAGE, *Law, Sex and Christian Society in Medieval Europe*, Chicago-London, 1988· P. BROWN, *The Body and Society: Men, Women and Sexual Renunciation in Early Christianity*, σειρά: «Lectures on the History of Religions, New Series» (αφ. 13), New York, 1988.

ευρεία έννοια, και άλλο, αν μέσω των ειδικών ρυθμίσεων επεδίωξε να επηρεάσει μακροπρόθεσμα τις κοινωνικές δομές. Οι περιορισμοί στις ερωτικές επαφές — θεωρητικά τουλάχιστον — μπορεί να αφορούν σε τέσσερις τομείς: στα υποκείμενα της σχέσης, στον χρόνο των επαφών, στον τρόπο ή ακόμη και στον τόπο.

Οι νομικές πηγές που θα μας απασχολήσουν στην ανάπτυξη του θέματος ανήκουν σε δύο κατηγορίες: σε πηγές που έχουν κοσμική προέλευση και σε πηγές εκκλησιαστικές. Οι πρώτες παρουσιάζουν μεγάλη ομοιογένεια, γιατί περιλαμβάνουν διατάξεις της αυτοκρατορικής νομοθεσίας και επιτομές ή παραφράσεις τους σε ιδιωτικές συλλογές και σε συμπιληματικά έργα. Οι δεύτερες, αντιθέτως, εμφανίζουν αξιόλογη πολυμορφία, γιατί εκτός από τους ιερούς κανόνες — διατάξεις δηλαδή που συντάχθηκαν ή επικυρώθηκαν από συνόδους κάθε μορφής, τα κατεξοχήν νομοθετικά όργανα της Εκκλησίας — περιλαμβάνουν τη σχετική διδασκαλία των Πατέρων της Εκκλησίας και των μεταγενέστερων εκκλησιαστικών συγγραφέων, τα διάφορα — συνήθως ανώνυμα — προϊόντα της εξομολογητικής φιλολογίας, τα ερμηνευτικά σχόλια των κανονολόγων, και ακόμη αποφάσεις των εκκλησιαστικών δικαστηρίων, οι οποίες — ευτυχώς — έχουν περισωθεί σε πολύ μεγαλύτερη έκταση από εκείνες των κοσμικών δικαστηρίων.

Για λόγους ιδεολογικούς, επειδή φρονώ ότι στο Βυζάντιο, παρά την παράλληλη ισχύ δύο έννομων τάξεων, υπήρξε μία μόνον εξουσία, η κρατική¹, αλλά και συστηματικούς, επειδή οι οικείες πολιτειακές ρυθμίσεις ολοκληρώθηκαν ενωρίτερα, θα προταχθεί η παρουσίαση των κοσμικών πηγών. Οι πηγές αυτές περιέχουν αποκλειστικά και μόνον απαγορεύσεις, που αφορούν στα υποκείμενα, δηλαδή στους φορείς των ερωτικών ενδιαφερόντων. Οι σχετικές απαγορεύσεις μπορεί να διακριθούν χονδρικά σε τρεις άνισες μετα-

1. Βλ. SP. TROIANOS, «Kirche und Staat. Die Berührungspunkte der beiden Rechtsordnungen in Byzanz», *Ostkirchliche Studien* 37 (1988), σελ. 291-296 (εδώ σελ. 291 κ.ε.). Αυτό βέβαια δεν αποκλείει την έντονη αλληλεπίδραση των δύο έννομων τάξεων, ιδίως μάλιστα από την πλευρά της Εκκλησίας επί του δικαίου της Πολιτείας. Πρβλ. H.-G. BECK, *Byzantinisches Erotikon*, München, 1986, σελ. 108 κ.ε., που αποδίδει το φαινόμενο αυτό για τους μετά τον 7ο αιώνα χρόνους στην οικονομική εξάρτηση της Πολιτείας από την Εκκλησία.

ξύ τους ομάδες: α) Στην πρώτη ανήκουν οι περιπτώσεις, κατά τις οποίες απαγορεύεται η συνεύρεση οποιουδήποτε με ορισμένο κύκλο προσώπων, όπως, για παράδειγμα, με συγγενείς ορισμένου βαθμού, ή με ορισμένες κατηγορίες προσώπων, όπως είναι τα πρόσωπα του ίδιου φύλου (ειδικότερα του αρσενικού) ή οι δούλοι. Πρέπει να διευκρινιστεί ευθύς από την αρχή, ότι ο όρος «πρόσωπο» χρησιμοποιείται σε όλη τη μελέτη υπό την έννοια «άνθρωπος» και όχι υπό την έννοια του «προσώπου» στο ρωμαϊκό δίκαιο. Στην ομάδα αυτή πρέπει κατ' επέκταση να ενταχθεί και η απαγόρευση άλλων μορφών γενετήσιας ικανοποίησης, όπως είναι η κτηνοβασία. β) Στη δεύτερη ομάδα ανήκουν οι απαγορεύσεις που αφορούν σε οποιονδήποτε, αν η ερωτική επαφή συντελείται κάτω από ορισμένες συνθήκες. Εδώ πρόκειται κυρίως για τις διάφορες περιπτώσεις αρπαγής. γ) Η τρίτη ομάδα περιλαμβάνει τις απαγορεύσεις κάθε ερωτικής επαφής ορισμένων προσώπων με οποιονδήποτε. Τα ορισμένα αυτά πρόσωπα είναι οι μοναχοί και των δύο φύλων και γενικότερα όσοι έχουν δώσει την επαγγελία της παρθενίας ή της αγνείας. Υπάρχουν και άλλες απαγορεύσεις, με βάση τη διαφορά θρησκειώματος². Αυτές όμως δεν θα μας απασχολήσουν εδώ, γιατί δεν εμφανίζουν το στοιχείο της μονιμότητας, υπό την έννοια ότι αίρονται, αν ο αλλόθρησκος ή ετερόδοξος ασπαστεί τον χριστιανισμό.

Είναι ολοφάνερο, ότι η πρώτη ομάδα περιλαμβάνει ασυγκρίτως πολυαριθμότερες περιπτώσεις παρά οι άλλες δύο. Αναφέρθηκε ήδη ως παράδειγμα για την ομάδα αυτή η απαγόρευση συνεύρεσης με συγγενείς ορισμένου βαθμού, πράξη που στοιχειοθετούσε το έγκλημα της αιμομειξίας. Με αυστηρές ποινές — αρχικά με θάνατο, αλλά αργότερα με εξορία, που στα τέλη του 4ου αιώνα περιορίστηκε σε περιουσιακές μόνον κυρώσεις, οι οποίες ωστόσο επί Ιουστινιανού αντικαταστάθηκαν από σκληρότερες, εφάμιλλες των παλαιών — τιμωρούσε το πολιτειακό δίκαιο τη σύναψη ερωτικών σχέσεων (όχι μόνον εξώγαμων) ανάμεσα σε συγγενείς στενούς εξ αίματος ή εξ αγχιστείας σε βαθμό κωλύοντα τον γάμο³. Επέκταση των απαγο-

2. Βλ. για παράδειγμα C. 1.9.6 (έτ. 388), που υποβάλλει στις ποινές της μοιχείας τον γάμο μεταξύ χριστιανών και Ιουδαίων.

3. Βλ. γενικώς C. 5.4.17 (έτ. 295). Την πολύ περιπτώσιολογική ρύθμιση (με παραπομπές στις πηγές) βλ. κατά τα λοιπά στον ZHISHMAN, τόμ. Α', σελ.

ρεύσεων σημειώθηκε στην Εκλογή των σύρων αυτοκρατόρων (Ισαύρων), υπό την επίδραση του στο μεταξύ εξελισσόμενου κανονικού δικαίου, για το οποίο θα γίνει λόγος πιο κάτω. Με το νομοθέτημα αυτό θεωρήθηκε αιμομειξία κάθε γενετήσια σχέση μεταξύ συγγενών εξ αίματος μέχρι και τον 6ο βαθμό ή συγγενών εξ αγχιστείας μέχρι και τον 4ο ή μεταξύ προσώπων με δεσμούς πνευματικής συγγένειας από το βάπτισμα⁴. Παράλληλα διέυρνε ο νομοθέτης την έννοια του εγκλήματος, περιλαμβάνοντας και ορισμένες «τριγωνικές» σχέσεις, όπως για παράδειγμα τις σχέσεις του ίδιου άνδρα με δύο αδελφές ή με μητέρα και κόρη. Οι ποινές της αιμομειξίας διαφοροποιούνταν ανάλογα με τη στενότητα της συγγένειας και κυμαίνονταν από θάνατο μέχρι ακρωτηριασμό της μύτης ή ραβδισμό στις πιο ελαφρές περιπτώσεις⁵. Η ποινική αυτή μεταχείριση των αιμομεικτών διατηρήθηκε και στη νομοθεσία των Μακεδόνων⁶, και εξακολούθησε — θεωρητικά τουλάχιστον — να ισχύει μέχρι την κατάλυση της αυτοκρατορίας. Στην ίδια ομάδα ανήκουν και οι διατάξεις που τιμωρούν τη μοιχεία, εφόσον έχουν ως αντικείμενο τις γενετήσιες σχέσεις με μία ολόκληρη κατηγορία προσώπων, τις έγγαμες (ελεύθερες) γυναίκες. Η αρχική ποινή της δήμευσης (ίσως και εξορίας) γρήγορα αντικαταστάθηκε στην πράξη με ποινή κεφαλική. Στο ιουστινιάνειο δίκαιο ο σύζυγος είχε το δικαίωμα να θανατώσει τον μοιχό, αν η πράξη ήταν αυτόφωρη. Η καταδική για μοιχεία συνεπαγόταν για τη μοιχαλίδα έγκλειση σε μοναστήρι και βαριές περιουσιακές κυρώσεις⁷. Κατά το δίκαιο της Εκλογής επιβαλλόταν στους δύο συνενόχους η ποινή του ακρωτηριασμού της μύτης⁸, ποινή συνηθισμένη για εγκλήματα που είχαν σχέση με τη

γενετήσια ζωή. Η ίδια ποινή διατηρήθηκε και στις νομοθετικές συλλογές των μακεδόνων αυτοκρατόρων, επαυξημένη με ραβδισμό και κούρεμα⁹. Τα Βασιλικά συνδύασαν τις κυρώσεις του ιουστινιάνειου δικαίου με τις ποινές των Ισαύρων και των Μακεδόνων¹⁰.

Όπως προαναφέρθηκε, μοιχεία στοιχειοθετούσε η εξώγαμη ερωτική δραστηριότητα των έγγαμων γυναικών μόνον¹¹. Για τους άνδρες η εξώγαμη συνάφεια με ελεύθερη (και «έντιμη») άγαμη γυναίκα συνιστούσε αξιόποινη πορνεία. Η έννοια αυτή διαμορφώθηκε κατά τα τέλη του Ιου αιώνα με την *lex Iulia de adulteriis coercendis*, που παρά την ονομασία της δεν απέβλεπε μόνο στη δίωξη της μοιχείας, αλλά γενικότερα στην προστασία των χρηστών ηθών. Παρά την εννοιολογική διαφοροποίηση μοιχείας και πορνείας, η διάκρισή τους δεν είχε πρακτική σημασία, γιατί η ποινή ήταν και για τα δύο εγκλήματα αρχικά η ίδια: μερική δήμευση της περιουσίας και εξορία. Πάντως έξω από τις ρυθμίσεις του Ιούλιου νόμου έμεναν η παλλακεία, η συνουσία με δούλη (εκτός αν συνιστούσε παραβίαση άλλων απαγορεύσεων) και ο κατ' επάγγελμα εταιρισμός, γιατί η έννομη τάξη για λόγους κοινωνικούς δεν στρεφόταν ούτε εναντίον των γυναικών που αποζούσαν από το επάγγελμα αυτό, ούτε εναντίον των πελατών τους, αλλά μόνον κατά των προαγωγών και των μαστρωπών (πορνοβοσκών)¹².

Η επίδραση της Εκκλησίας έγινε αισθητή όχι στο ιουστινιάνειο δίκαιο, που δεν απομακρύνθηκε ουσιαστικά από τις παραπάνω ρυθμίσεις, αλλά στο δίκαιο των Ισαύρων. Έτσι στην Εκλογή διευρύνθηκε σημαντικά η αντικειμενική υπόσταση του εγκλήματος, που τώρα πια περιλάμβανε και τη συνουσία με δούλη, καθώς και με γυ-

416 κ.ε. και στον TH. MOMMSEN, *Römisches Strafrecht*, Leipzig, 1899 (ανατύπωση Graz, 1955), σελ. 685 κ.ε.

4. Το κώλυμα λόγω βαπτίσματος είχε εισαχθεί ήδη από τον Ιουστινιανό. Βλ. C. 5.4.26.2 (έτ. 530).

5. Έκλογή 17.25-26, 33-34 και 37 (BURGMANN, *Ecloga*, σελ. 232, 236 κ.ε.).

6. Εισαγωγή 40.60-62 και Πρόχειρος Νόμος 39.63, 69 και 72 (JGR, τόμ. II, σελ. 365 και 224 κ.ε. αντιστοίχως), Βασιλικά 60.37.74, 75 και 77 (BT, σελ. 2995 κ.ε.).

7. Πρβλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Ποινάλιος*, σελ. 70 κ.ε. (με παραπομπές στις πηγές).

8. Έκλογή 17.27 (BURGMANN, *Ecloga*, σελ. 234).

9. Εισαγωγή 40.46-49 και 51-52, Πρόχειρος Νόμος 39.42 και 45 (JGR, τόμ. II, σελ. 363 κ.ε. και 221 κ.ε., αντιστοίχως).

10. Βασιλικά 60.37.71 (BT, σελ. 2994¹⁸⁻¹⁹-2995¹) και 28.7.1 (BT, σελ. 1357¹⁶⁻¹⁸-1358^{1.22}-1359^{1.4}).

11. Βλ. JOËLLE BEAUCAMP, *Le statut de la femme à Byzance (4e-7e siècle)*. I. *Le droit impérial*, σειρά «Travaux et mémoires du Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance. Collège de France. Monographies» (αφ. 5), Paris, 1990, σελ. 139 κ.ε.

12. Παραπομπές στις πηγές βλ. στον ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Ποινάλιος* σελ. 78 κ.ε. καθώς και στη STAVROULA LEONTSINI, *Die Prostitution im frühen Byzanz*, σειρά «Dissertationen der Universität Wien» (αφ. 194), Wien, 1989, σελ. 171 κ.ε.

ναίκα που εκδίδεται κατ' επάγγελμα. Σε αντιστάθμισμα όμως προβλέφθηκαν ηπιότερες κυρώσεις, κλιμακωμένες ανάλογα με την ιδιότητα της συναυτουργού. Αν δηλαδή το έγκλημα διαπράχθηκε με γυναίκα ελεύθερη, η ποινή ήταν δώδεκα ραβδισμοί για τον έγγαμο και έξι για τον άγαμο, ανεξάρτητα από την κοινωνική θέση του δράστη. Αν όμως η ερωτική του σύντροφος ήταν δούλη, τότε οι συνέπειες ήταν κατά βάση περιουσιακές. Έτσι, αν η δούλη ανήκε στον υπαίτιο και ο τελευταίος αυτός ήταν έγγαμος, επέβαλλε ο νόμος να πουληθεί η δούλη σε άλλη επαρχία, ώστε να αποχωριστεί από τον κύριο-εραστή, και το τίμημα περιερχόταν στο δημόσιο. Εξίσου πολυδάπανη ήταν η ερωτική προσέγγιση και ξένης δούλης. Ο «έντιμος» δράστης έπρεπε να πληρώσει στον κύριο της δούλης 36 νομίσματα (που αντιστοιχούσαν σε μισή λίβρα χρυσού και αντιπροσώπευαν περίπου τον μέσο όρο της τιμής ενός δούλου), ενώ ο «ευτελής» θα κατέβαλλε στον κύριό της μια αναλογία των 36 νομισμάτων, ανάλογα με τις οικονομικές του δυνατότητες, και η διαφορά καλυπτόταν με ραβδισμό¹³.

Οι παραπάνω διατάξεις επαναλαμβάνονται με μικρές αλλαγές στα παράγωγα της *Εκλογής*: αλλά και η *Εισαγωγή* και ο *Πρόχειρος Νόμος*¹⁴ σε επουσιώδη μόνο σημεία απομακρύνθηκαν από αυτές, παρά την αποδοκιμασία της νομοθεσίας των Ισαύρων από τους Μακεδόνες. Η διατύπωση δε αυτή, αφού υιοθετήθηκε από τη συντακτική επιτροπή της μεγάλης κωδικοποίησεως, των λεγόμενων *Βασιλικών*¹⁵, εδέσποσε σε όλες τις συλλογές της ύστερης περιόδου.

Ενώ όμως η απαγόρευση συνεύρεσης με γυναίκες «δουλικής τύχης» δεν φαίνεται να ήταν για τους άνδρες ανεξάρτητη — αν ο άνδρας δεν είχε σύζυγο ή παλλακή και η δούλη ανήκε στην κυριότητά του¹⁶ — για τις γυναίκες, αντιθέτως, η σύναψη ερωτικών σχέσεων με δούλο τους είχε μοιραίες συνέπειες, μάλιστα δε ανεξάρτητα από το αν ήταν έγγαμες ή άγαμες. Η ποινή για μεν την ίδια

τη γυναίκα ήταν μια από τις κεφαλικές και για τον δούλο θάνατος στην πυρά¹⁷. Η διάταξη δεν εμφανίστηκε στην *Εκλόγη*¹⁸, αλλά, αργότερα, στη νομοθεσία των Μακεδόνων, όπου αν μὲν η υπαίτια της πράξης ήταν έγγαμη, τιμωρείτο με την ποινή της μοιχείας (ακρωτηριασμό της μύτης) επαυξημένη με εξορία, αλλιώς με μαστίγωση και κουρά. Ο δούλος συναυτουργός στη μεν πρώτη περίπτωση θανατωνόταν, ενώ στη δεύτερη υποβαλλόταν στην ίδια ποινή με την κυρία του. Επί πλέον, για να εξασφαλιστεί ο χωρισμός του ζευγαριού επέβαλλε ο νόμος την υποχρεωτική εκποίηση του δούλου προς όφελος του δημοσίου¹⁹.

Άλλη κατηγορία προσώπων, την ερωτική προσέγγιση των οποίων απαγόρευε ο νόμος, ήταν τα κορίτσια πριν από την ήβη, δηλαδή πριν από τα δώδεκα χρόνια τους. Η «φθορά» (αυτός είναι ο τεχνικός όρος που χρησιμοποιούν τα νομικά κείμενα, ειδικότερα δε «παιδοφθορία», γιατί η «φθορά» δεν σήμαινε απαραίτητως και αφαίρεση της παρθενίας²⁰) άνηβης κόρης επέσυρε για τον «έντιμο» δράστη περιορισμό σε νήσο ή εξορία, ενώ για τον «ευτελή» καταναγκαστικά έργα²¹. Αξιοποίηση ήταν η φθορά παρθένου και μετά την ήβη, αλλά τότε οι κυρώσεις ήταν κάπως ηπιότερες²².

Κατά τη νομοθεσία των Ισαύρων, στον φθορέα άνηβης κόρης επιβαλλόταν ρινότμηση και η υποχρέωση να αποζημιώσει την παθούσα με τη μισή περιουσία του. Την ίδια ποινή επέσυρε η πράξη και αν είχε τελεσθεί σε βάρος κοριτσιού μετά τη συμπλήρωση του δωδέκατου έτους, αλλά με τη χρήση βίας. Αν, αντίθετα, είχε συναινέσει η γυναίκα, τότε το θέμα αντιμετωπιζόταν σε οικονομική

17. C. Th. 9.9.1 = C. 9.11.1 (έτ. 326).

18. Η έλλειψη αυτή καλύφθηκε με την παράθεση της ελληνικής παράφρασης της διάταξης του Μ. Κωνσταντίνου στην *appendix* της *Εκλογής*, στο κεφ. IV,4 (έκδ. L. BURGMANN - SP. TROIANOS, *FM* III, σελ. 107).

19. *Εισαγωγή* 40.49-50 και *Πρόχειρος Νόμος* 39.43-44 (*JGR*, τόμ. II, σελ. 364 κ.ε. και 221 κ.ε. αντιστοίχως) και *Βασιλικά* 60.37.72-73 (*BT*, σελ. 2995₂-17).

20. Βλ. D. 48.5.6 και 35 (= *Βασιλικά* 60.37.8 και 34 [*BT*, σελ. 2973₁₆-20-2974₁-2, 2984₁₉-22]).

21. D. 48.19.38.3. Πρβλ. και Μ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, *Παρθενοφθορία και έβρεις θησαυροῦ*, Αθήνα, 1963, σελ. 20 κ.ε. (με περαιτέρω παραπομπές στις πηγές).

22. *Inst.* 4.18.4.

13. *Εκλόγη* 17.19-22 (BURGMANN, *Ecloga*, σελ. 230 κ.ε.).

14. *Εισαγωγή* 40.57-58 και *Πρόχειρος Νόμος* 39.59-61 (*JGR*, τόμ. II, σελ. 364 κ.ε. και 223 κ.ε. αντιστοίχως).

15. *Βασιλικά* 60.37.82 (*BT*, σελ. 2997₁₃-19-2998₁-3).

16. Άλλωστε η μονιμότητα μιας τέτοιας σχέσης οδηγούσε μετά τον θάνατο του κυρίου σε απελευθέρωση της δούλης. Βλ. C. 7.15.3 (= *Βασιλικά* 48.19.3 [*BT*, σελ. 2250₁-4]).

βάση. Το ίδιο σύστημα κυρώσεων διατηρήθηκε με μικρές μόνο διαφοροποιήσεις και από τους Μακεδόνες²³.

Οι ερωτικές σχέσεις ανάμεσα σε πρόσωπα αρσενικού φύλου δεν ήταν ηθικά αδιάφορες για τους Ρωμαίους, γι' αυτό και οι σχετικές πράξεις διώκονταν σύμφωνα με την έκτακτη διαδικασία. Εντονότερη μορφή πήρε όμως η δίωξη γύρω στα μέσα του 4ου αιώνα, όταν με νόμο του αυτοκράτορα Κωνσταντίου προβλέφθηκε η ποινή της θανάτωσης με ξίφος²⁴. Σε αυτή την απότομη σκληρύνηση της έννομης τάξης δεν είναι ίσως αμέτοχη και η Εκκλησία. Η διάταξη αυτή διατήρησε την ισχύ της επί πολλούς αιώνες, τουλάχιστον τυπικά, γιατί στην πράξη, κατά τις ιστορικές μαρτυρίες, οι ένοχοι παιδεραστίας δεν θανατώνονταν πάντοτε· συχνά τους επιβαλλόταν η ποινή της «καυλοτομής», της αποκοπής δηλαδή του πέους, πιθανότατα κάτω από την επίδραση μιας ιδέας ειδικής πρόληψης. Στη νομοθεσία των σύρων αυτοκρατόρων διατηρείται η θανατική ποινή, συγχρόνως όμως λαμβάνεται πρόνοια για τα ανήλικα θύματα των παιδεραστών, που χωρίς την ειδική ρύθμιση θα έπρεπε να υποστούν και αυτά την ίδια ποινή. Έτσι, για όσους δεν έχουν συμπληρώσει τα δώδεκα χρόνια εισάγει η νομοθεσία αμάχητο τεκμήριο για έλλειψη διακρίσεως. Η ειδική αυτή μεταχείριση διατηρήθηκε (με μικρές διαφοροποιήσεις ως προς την ηλικία) και στις επόμενες δεκαετίες, ακόμη και στη νομοθεσία των Μακεδόνων²⁵. Το πολιτειακό ποινικό δίκαιο δεν προσδιορίζει από ποιο σημείο των ερωτικών επαφών αρχίζει η ποινική ευθύνη των υπαιτίων. Τα σχετικά κείμενα εκφράζονται με γενικό τρόπο, χρησιμοποιώντας όρους, όπως «ὁ ποιῶν» και «ὁ πάσχων» ή «ὁ ὑπομένων», που μάλλον δικαιολογούν την εκδοχή, ότι ο νομοθέτης προϋποθέτει πλήρη διενέργεια της γενετήσιας πράξης. Είναι επίσης ενδιαφέρον να παρατηρηθεί, ότι οι ομοφυλοφιλικές σχέσεις ανάμεσα σε γυναίκες δεν θεωρήθηκαν από τον πολιτειακό νομοθέτη ως ποινικώς αξιόλογες, έτσι ώστε δεν βρίσκουμε διατάξεις αφιερωμένες στην πρόβλεψη αυτών των πράξεων.

Ορολογική συγγένεια προς την ομοφυλοφιλία παρουσιάζει η κτηνοβασία, γιατί κάποτε χρησιμοποιείται και για τις δύο αυτές έννοιες στις πηγές ο όρος «ἀσέλγεια». Η χρήση ζώων γιὰ την πρόκληση γενετήσιας απόλαυσης ήταν ποινικώς αδιάφορη στο παλιό ρωμαϊκό δίκαιο. Για πρώτη φορά προβλέφθηκε στο ιουστινιάνειο δίκαιο η επιβολή «εσχάτης τιμωρίας», και μάλιστα γενικώς για τους ασελγαίνοντες χωρίς ρητή μνεία των κτηνοβατών²⁶. Η πρόβλεψη αυτή οφείλεται χωρίς αμφιβολία στην επίδραση του κανονικού δικαίου, στο οποίο, όπως θα δούμε πιο κάτω, το πρόβλημα είχε πολύ ενωρίς αντιμετωπιστεί.

Την πρώτη ρητή διάταξη για την κτηνοβασία συναντάμε στην *Εκλογή*, με ποινή την αποκοπή του πέους, ποινή που από τη φύση της μόνο σε άνδρες μπορούσε να επιβληθεί. Έτσι συμπεραίνουμε, ότι η κτηνοβασία στις γυναίκες έμενε ατιμώρητη, μολονότι σε ένα παράγωγο της *Εκλογής* εμφανίζεται μία μεμονωμένη διάταξη, μάλλον εκκλησιαστικής προέλευσης με βάση το χωρίο Λευιτ. 20.16, η οποία προβλέπει για τις γυναίκες που συνουσιάζονται με ζώα θανατική ποινή ή, κατ' άκραν επιείκειαν, υποδούλωση²⁷. Για τους άνδρες διατηρήθηκε σε ισχύ όλη την υπόλοιπη βυζαντινή περίοδο η ποινή της *Εκλογής*, που επαναλήφθηκε και στα νομοθετήματα των Μακεδόνων²⁸.

Η δεύτερη ομάδα απαγορεύσεων περιλαμβάνει, όπως προαναφέρθηκε, τις περιπτώσεις, στις οποίες η συνουσία πραγματοποιείται ύστερα από αρπαγή. Θα περίμενε κανείς να συναντήσει εδώ και τις διατάξεις περί βιασμού, όπως γίνεται αυτός σήμερα αντιληπτός. Το έγκλημα όμως αυτό — υπό τη σημερινή του αντικειμενική υπόσταση — ήταν άγνωστο τόσο στο ρωμαϊκό όσο και στο βυζαντινό δίκαιο, γιατί καλυπτόταν από την πρόβλεψη για την αρπαγή, όπου η χρήση βίας υπό την ευρύτατη έννοια συνιστούσε προϋπόθεση. Ιδιώνυμο αδίκημα έγινε η αρπαγή με διάταξη του Μ. Κωνσταντί-

26. Βλ. Ν. 77 (έτ. 535-539 περίπου). Πρβλ. και Ν. 141 (έτ. 559).

27. *Ecloga ad Prochiron mutata* 19.26 (*JGR*, τόμ. VI, σελ. 269· πρβλ. και σελ. 44 σημ. 35).

28. *Εκλογή* 17.39 (*BURGMANN, Ecloga*, σελ. 238), *Εισαγωγή* 40.67, *Πρόχειρος Νόμος* 39.74 (*JGR*, τόμ. II, σελ. 365 και 226, αντιστοίχως) και *Βασιλικά* 60.37.84 (*BT*, σελ. 2998_{α-9}). Για ευρύτερη ανάπτυξη του θέματος βλ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Ποινάκιος*, σελ. 36 κ.ε.

23. *Εκλογή* 17.29-32 (*BURGMANN, Ecloga*, σελ. 236), *Εισαγωγή* 40.53-56, *Πρόχειρος Νόμος* 39.65-68 (*JGR*, τόμ. II, σελ. 364 και 224 κ.ε. αντιστοίχως) και *Βασιλικά* 60.37.78-81 (*BT*, σελ. 2996₁₈₋₂₀-2997₁₋₁₂).

24. C. Th. 9.7.3 (έτ. 342) = C. 9.9.30(31). Πρβλ. και C. Th. 9.7.6.

25. Βλ. πηγές και βιβλιογραφία πιο κάτω στη μελέτη αρ. IV («ανορθόδοξες ερωτικές πρακτικές στις βυζαντινές νομικές πηγές»), σελ. 132 κ.ε.

νου, που απειλούσε κατά του δράστη, αλλά και κατά της γυναίκας, αν είχε συναινέσει στην αρπαγή, θάνατο στην πυρά²⁹. Στο ιουστινιάνειο δίκαιο προβλεπόταν για τους άρπαγες κεφαλική ποινή που συνοδευόταν από την παρεπόμενη ποινή της δήμευσης³⁰. Συγχρόνως καθιερώθηκε απαλλαγή των θυμάτων από κάθε ευθύνη, ακόμη και αν αποδεικνυόταν η συναίνεσή τους. Το δίκαιο της Εκλογής επέφερε ορισμένες σημαντικές μεταβολές. Οι σπουδαιότερες είναι ότι κατέστησε στοιχείο της αντικειμενικής υπόστασης του εγκλήματος την προσβολή της τιμής της γυναίκας — πράγμα που δεν υπήρχε προηγουμένως — και ότι την κεφαλική ποινή αντικατέστησε ο ακρωτηριασμός της μύτης για τους αυτουργούς και η εξορία για τους συνεργούς.

Οι αυτοκράτορες της μακεδονικής δυναστείας αντιμετώπισαν την αρπαγή, η οποία πάντοτε καταλεγόταν στα πολύ σοβαρά εγκλήματα, με περιπτωσιολογική ρύθμιση. Σημαντικό παράγοντα στη ρύθμιση αυτή αποτελούσε το αν κατά την τέλεση της αρπαγής χρησιμοποιήθηκαν ή όχι όπλα. Στην πρώτη περίπτωση η ποινή που προβλεπόταν για τον αυτουργό ήταν θανάτωση με ξίφος, ενώ στη δεύτερη ακρωτηριασμός του χεριού. Από τη διαφοροποίηση αυτή προκύπτει, ότι στο έγκλημα αυτό πρωταρχική σημασία για τον νομοθέτη δεν είχε τόσο η προστασία της προσωπικότητας (ελευθερία της γενετήσιας επιλογής του θύματος) όσο εκείνη του κοινωνικού συνόλου από έναν δράστη με υψηλό βαθμό επικινδυνότητας. Για να αποτρέψει δε ο νομοθέτης τους επίδοξους άρπαγες από την πραγ-

29. C. Th. 9.24.21 (έτ. 320).

30. C. 9.13.1 (έτ. 533). Πρβλ. και τις ιουστινιάνειες *Νεαρές* 123.43 (έτ. 546) και 143 = 150 (έτ. 563). Βλ. σχετικά F. GORIA, «Ratto (Diritto romano)», *Enciclopedia del Diritto*, τόμ. 38 (Milano, 1987), 707-724. LUCETTA DESANTI, «Giustiniano e il ratto», *Annali dell'Università di Ferrara*, N.S., Sez. V: Scienze giuridiche 1 (1987), σελ. 187-201. PATRICIA KARLIN-HAYTER, «Further Notes on Byzantine Marriage: Raptus - αρπαγή or μνηστεία?», *Homo Byzantinus. Papers in Honor of Alexander Kazhdan* (: *Dumbarton Oaks Papers* 46, 1992) σελ. 133-154. R. HAASE, «Justinian I. und der Frauenraub (raptus)», *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Rom. Abt.* 111 (1994), σελ. 458-470. Δ. ΔΕΛΗΣ, *Η αρπαγή γυναίκας στο Βυζαντινό Δίκαιο*, σειρά «Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte. Athener Reihe» (αρ. 16), Αθήνα-Κομοτηνή, 2005.

ματοποίηση των σχεδίων τους, απαγόρευσε απολύτως τη σύναψη γάμου ανάμεσα στον δράστη και στο θύμα³¹.

Υπολείπεται να εξεταστεί το περιεχόμενο των απαγορεύσεων της τρίτης ομάδας, που αφορούν ειδικώς σε πρόσωπα και των δύο φύλων αφιερωμένα στον Θεό και δεσμευόμενα με την επαγγελία της γενετήσιας εγκράτειας. Μολονότι βεβαίως ο νόμος αξιώνει τόσο από τους άνδρες όσο και από τις γυναίκες αυτής της κατηγορίας την τήρηση της υπόσχεσης, μόνον ως προς τις γυναίκες έχει «ποινικοποιηθεί» η παράβαση. Σχετικές διατάξεις υπήρξαν και πριν από τον Ιουστινιανό, αλλά οι πρώτες ρητές ρυθμίσεις που έχουν περισωθεί ανάγονται σε αυτόν τον αυτοκράτορα. Σε περίπτωση λοιπόν σύναψης ερωτικών σχέσεων με μοναχές ή άλλες γυναίκες αφιερωμένες στη θεία λατρεία προβλεπόταν αρχικά και για τους δύο συνενόχους θανατική ποινή³². Με μεταγενέστερη τροποποίηση περιορίστηκε η ποινή αυτή στον άνδρα, με περιέλευση της περιουσίας του στη μονή της συναυτουργού, ενώ για την ίδια επιβλήθηκε η έγκλεισή της σε άλλο μοναστήρι³³ — ποινή πολύ επεικέστερη από την προηγούμενη³⁴. Αργότερα, επί των Ισαύρων, το έγκλημα αυτό επέσυρε την ποινή της μοιχείας, δηλαδή ακρωτηριασμό της μύτης. Το είδος της ποινής είναι επακόλουθο της αντίληψης, ότι οι μοναχές είναι «νύμφες Χριστού» και ότι, επομένως, σε περίπτωση σύναψης ερωτικών σχέσεων παραβιάζουν την πίστη τους προς Αυτόν. Η ίδια ποινή διατηρήθηκε και από τους Μακεδόνες στη νομοθεσία τους³⁵.

31. C. 9.13.1.2, Έκλογή 17.24 (BURGMANN, *Ecloga*, σελ. 232), Εισαγωγή 40.45, Πρόχειρος Νόμος 39.40 (JGR, τόμ. II, σελ. 363 και 220 αντιστοίχως), Ν. Λέοντος 35 (ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Νεαρές*, σελ. 141 κ.ε.· πρβλ. P. NOAILLES - A. DAIN, *Les Nouvelles de Léon VI le Sage*, Paris, 1944, σελ. 141 κ.ε.), Βασιλικά 28.5.14(13) και 60.58.1-7 (BT, σελ. 1348₃₋₅ και σελ. 3110-3113 αντιστοίχως). Πρβλ. και ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Ποινάκιος*, σελ. 12 κ.ε.

32. N. 6.6 (έτ. 535).

33. N. 123.43 (έτ. 546).

34. Πρβλ. και BEAUCAMP, *ό.π.* (σημ. 11) σελ. 183 κ.ε., όπου επισημαίνεται πάντως η διαφορετική μεταχείριση σε σύγκριση με άνδρες παρόμοιας προσωπικής κατάστασης (με βιβλιογραφία).

35. Έκλογή 17.23-24 (BURGMANN, *Ecloga*, σελ. 232), Εισαγωγή 40.59, Πρόχειρος Νόμος 39.62 (JGR, τόμ. II, σελ. 365 και 224 αντιστοίχως) και Βασιλικά 60.37.76 (BT, σελ. 299₆₁₀₋₁₂).

Μέχρις εδώ παρουσιάστηκε — σε πολύ γενικές βεβαίως γραμμές — το πλαίσιο των περιορισμών ως προς τη γενετήσια ζωή, που ο κοσμικός νομοθέτης της πρώιμης και της μέσης περιόδου επέβαλλε σε όσους διαβιούσαν μέσα στη βυζαντινή επικράτεια. Μερικές από τις σχετικές απαγορεύσεις ήταν συνέχιση παλαιότερων ορισμών, άλλες πάλι υπήρξαν αποτέλεσμα — άμεσο ή έμμεσο — της ηθικής διδασκαλίας του χριστιανισμού. Πέρα από τους παραπάνω περιορισμούς προβλέπονταν και άλλοι, που απέρρεαν από λόγους όχι ηθικούς κατά κυριολεξία, αλλά διοικητικούς ή ευρύτερα κοινωνικούς³⁶. Αυτοί δεν εξετάζονται εδώ, επειδή λόγω της φύσης τους δεν παρουσιάζουν ενδιαφέρον για την παρούσα έρευνα. Το συμπέρασμα από την ανάπτυξη που προηγήθηκε είναι ότι επιτρέπονταν οι γενετήσιες σχέσεις μεταξύ ετερόφυλων προσώπων του ίδιου κατ' αρχήν καθεστώτος από πλευράς ελευθερίας, εφόσον εμφάνιζαν τα στοιχεία μονιμότητας, υπήρχαν δηλαδή τα χαρακτηριστικά γάμου ή παλλακείας. Όπως και στην αρχή αυτής της μελέτης επισημάνθηκε, το πολιτειακό δίκαιο αρκέσθηκε σε περιορισμούς αναφερόμενους στο προσωπικό επίπεδο των σχέσεων, μη προχωρώντας σε εξειδικεύσεις αφορώσες σε άλλους τομείς των γενετήσιων επαφών, που όχι μόνον αφήνουν ενδεχομένως αδιάφορη την πολιτειακή έννομη τάξη, αλλά και ως προς τους οποίους είναι ανύπαρκτα τα μέσα ελέγχου για τη διαπίστωση τυχόν παραβάσεων.

Τελείως διαφορετική είναι η εικόνα που παρέχει ο χώρος της Εκκλησίας, όπου έντονο ενδιαφέρον εκδηλώθηκε από πολύ ενωρίς ως γινόμενο πολλών παραγόντων. Οι κυριότεροι: επίδραση των ηθικών επιταγών και απαγορεύσεων του «Νόμου», των οποίων η δεσμευτική δύναμη στις πρώτες χριστιανικές κοινότητες, ακόμη και στις μη ιουδαϊκής προελεύσεως, δεν μπορεί εύκολα να αμφισβητηθεί· ανταγωνισμός για λόγους απολογητικούς προς τις αντίστοιχες διατάξεις του κοσμικού δικαίου· προσπάθεια εξισορροπήσεως αντιμαχόμενων τάσεων μέσα στους κόλπους της Εκκλησίας. Ως προς τον τελευταίον αυτόν παράγοντα πρέπει να σημειωθεί, ότι σε ορισμένους κύκλους καλλιεργήθηκε η πίστη πως είναι ακάθαρτες οι κάθε μορφής γενετήσιες επαφές, συμπεριλαμβανομένων και αυτών

36. Βλ. για παράδειγμα D. 23.2.42.1 και C. 5.7.1 (= Βασιλικά 28.5.7.1 και 28.5.39 [BT, σελ. 1346₁₆₋₁₇ και 1352₂₁₋₂₃-1353₁₋₈ αντιστοίχως]).

που επιχειρούνται από έγγαμα ζεύγη. Ενόψει του σοβαρού κινδύνου που περιέκλειε η επικράτηση μιας τέτοιας αντίληψης, η αντίδραση της Εκκλησίας υπήρξε άμεση. Στη σύνοδο της Γάγγρας (μέσα του 4ου αιώνα) καταδικάστηκαν οι σχετικές διδασκαλίες και απειλήθηκαν με την ποινή του αναθέματος όσοι τις ασπάζονταν (κανόνες 1, 4, 9 και 10)³⁷. Η αποδοκιμασία επαναλήφθηκε και από τον 51ο Αποστολικό κανόνα, με την προσθήκη μάλιστα και της αιτιολογίας: Οποιοσδήποτε, κληρικός ή λαϊκός, απέχει του γάμου όχι για άσκηση, αλλά επειδή τον θεωρεί βδέλυγμα, αποβάλλεται της Εκκλησίας, γιατί φαίνεται να ξεχνά, «ὅτι “πάντα καλά λίαν”, και ὅτι “ἄρσεν και θήλυ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον”, ἀλλὰ βλασφημῶν διαβάλλη τὴν δημιουργίαν»³⁸. Ανάλογο περιεχόμενο έχει και ο 5ος Αποστολικός κανόνας που τιμωρεί ὅποιον κληρικό θελήσει να διώξει τη γυναίκα του «προφάσει εὐλαβείας, εκφράζοντας ἔτσι την πεποίθησή του «ὡς ἀκαθαρσίαν τῆς μίσεως ἐμποίουσης»³⁹. Η ὑπάρξη βέβαια του αποστολικού χωρίου «τίμιος ὁ γάμος ἐν πᾶσιν και ἡ κοίτη ἀμίαντος» (Εβρ. 13.4) δεν ἄφηε οπωσδήποτε πολλά περιθώρια για τον χαρακτηρισμό των ερωτικῶν περιπτώσεων ἐπὶ ἀνω στη συζυγική κλίση ως ηθικῶς ἐπιφόγων. Ως προς την τιμιότητα του γάμου ὁμως εἶχε ο κανονικός νομοθέτης αρκετά διαφορετικῆς ἀπόψεως ἀπὸ ἐκείνες του πολιτειακού. Δεν ἦταν, ἐν πρώτοις, διόλου διατεθειμένος να δεχθεῖ ἀπεριόριστο ἀριθμὸ γά-

37. JOANNOU, τόμ. I.2, σελ. 89, 91 και 93 (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Γ', σελ. 100, 103 και 106). Οι κανόνες αυτοί στρέφονταν κυρίως κατά των Ευσταθιανών. Κατά τον H.-G. BECK, ὁ.π. (σημ. 1) σελ. 43, η αποστρόφη που ἔτρεφαν οι αιρετικοί αυτοί προς τον γάμο δεν οφειλόταν μόνο στην αναζήτηση του ασκητικού ιδεώδους, ἀλλὰ και στην ἐπιδίωξη μίας μορφῆς γενετήσιας ελευθερίας, με τάσεις χειραφετήσεως, ἀπὸ της πλευράς των γυναικῶν.

38. JOANNOU, τόμ. I.2, σελ. 35 (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Β', σελ. 67). Πρβλ. και BARBARA QUINT, «Die Ehe im frühen Christentum (vorkonstantinische Zeit)», στους J. MARTIN - B. QUINT, *Christentum und antike Gesellschaft*, σειρά «Wege der Forschung» (αρ. 649), Darmstadt, 1990, σελ. 169-208, ἰδίως σελ. 178 κ.ε., ὅπου και παραπομπές στην πατερική φιλολογία των πρώτων αἰώνων. Ἀπὸ την ἐλληνική βιβλιογραφία βλ. (για λίγο μεταγενέστερο χρόνο) Θ. ΖΗΣΗΣ, «Ἡ περί γάμου διδασκαλία Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου», *Κληρονομία* 1 (1969), σελ. 285-310.

39. JOANNOU, τόμ. I.2, σελ. 10 (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Β', σελ. 7, ὅπου βλ. και το σχετικὸ σχόλιο του Ἰωάννη Ζωναρά).

μων. Όσο για την παλλακεία, ας μη γίνεται καλύτερα καθόλου λόγος. Αρχίζοντας από την Α' Οικουμενική σύνοδο μέχρι την ιδιαίτερα παραγωγική σε κανονιστικό έργο σύνοδο του Τρούλλου, δεν σταμάτησαν οι αποδοκιμασίες των διαδοχικών γάμων και της παλλακείας. Ο κανόνας 9 της Α' Οικουμενικής συνόδου με πολύ συγκαλυμμένη διατύπωση απομακρύνει από τον κλήρο όσους χειροτονήθηκαν παρά το γεγονός ότι είχαν ομολογήσει αμαρτήματα κωλυτικά της ιεροσύνης⁴⁰. Μεταξύ 325 και 381, πιθανώς περί το 380, τοποθετείται η σύγκληση της συνόδου της Λαοδικείας, η οποία στον κανόνα 1 επιβάλλει επιτίμιο ακοινωνησίας για ορισμένο χρόνο σε όσους έχουν συνάψει δεύτερο γάμο⁴¹. Εξίσου σαφείς είναι και οι αποστολικοί κανόνες που συντάχθηκαν επίσης κατά τον 4ο αιώνα. Ο μεν κανόνας 17 αποκλείει από την ιεροσύνη όσους συνήψαν δεύτερο γάμο ή απέκτησαν παλλακή⁴², ο δε κανόνας 48 επεκτείνεται και στους λαϊκούς, επιβάλλοντας αφορισμό σε όσους συνάψουν νέο γάμο μετά από διαζύγιο, είτε άνδρες είτε γυναίκες⁴³.

Στην ίδια εποχή ανάγονται και οι κανόνες του Μεγάλου Βασιλείου, που γενικεύουν την αποδοκιμασία της σύναψης νέου γάμου μετά τη λύση του πρώτου (ακόμη και αν η λύση επήλθε με θάνατο του ενός από τους συζύγους). Σχετικοί είναι οι κανόνες 4 που προβλέπει την επιβολή αφορισμού σε όσους συνάπτουν δεύτερο (δίγαμοι) και, κατά μείζονα λόγο, τρίτο γάμο (τρίγαμοι), και 50 που απορρίπτει τελείως τον τρίτο γάμο. Ο κανόνας 12 επαναλαμβάνει την απαγόρευση της χειροτονίας των διγάμων⁴⁴. Κατά του δεύτερου γάμου στρέφεται και ο κανόνας 3 της συνόδου του Τρούλλου (Πενθέκτης)⁴⁵.

40. JOANNOU, τόμ. I.1, σελ. 31 κ.ε. (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Β', σελ. 137).

41. JOANNOU, τόμ. I.2, σελ. 130 (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Γ', σελ. 171).

42. JOANNOU, τόμ. I.2 σελ. 16 (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Β', σελ. 23).

43. JOANNOU, τόμ. I.2, σελ. 32 (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Β', σελ. 63).

44. JOANNOU, τόμ. II, σελ. 101-102, 139 και 113 αντιστοίχως (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 102, 203 και 131 αντιστοίχως).

45. JOANNOU, τόμ. I.1, σελ. 125-130 (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Β', σελ. 312 κ.ε.).

Μεγάλη αναταραχή δημιούργησε το θέμα των διαδοχικών γάμων με αφορμή την τετραγαμία του Λέοντος Σ', που έκλεισε οριστικά με τον «Τόμο της Ένώσεως», ο οποίος απαγόρευσε απολύτως τον τέταρτο γάμο και επέτρεψε τον τρίτο υπό ορισμένες προϋποθέσεις, τον εξάρτησε δηλαδή από την ηλικία των ενδιαφερομένων και την ύπαρξη παιδιών από προηγούμενο γάμο. Συγκεκριμένα, αν υπήρχαν παιδιά, ο μεν 40χρονος δεν είχε δυνατότητα να συνάψει νέο γάμο, ο δε 30χρονος μπορούσε μεν, αλλά υποβαλλόταν σε τετραετή αφορισμό, «διότι δηλός έστιν έξ ουδενός έτέρου άλλ' ή υπ' άκρασίας κινούμενος και του δούλος είναι σαρκικής έπιθυμίας επί τον τοιούτον γάμον έλθειν». Σε περίπτωση ωστόσο ατεκνίας οι συνέπειες ήταν πολύ ελαφρότερες, «έπειδή τὸ τεκνογονίας έπιθυμείν ούκ άσύγγνωστον»⁴⁶.

Για την καθαρότητα του θεσμού του γάμου και, κατ' ακολουθίαν, των γενετήσιων σχέσεων που μόνον μέσα σε αυτό το πλαίσιο ήταν επιτρεπτές, ιδιαίτερη σημασία απέδωσε η Εκκλησία στην όσο το δυνατόν μεγαλύτερη επέκταση των γαμικών κωλυμάτων. Με το θέμα αυτό ασχολήθηκε ο Μέγας Βασίλειος στους κανόνες 23 και 87⁴⁷. Ενώ όμως ο πρώτος κανόνας που αποκλείει τον γάμο δύο αδελφών με δύο αδελφές ή ενός άνδρα με τη γυναίκα του αδελφού του είναι ρητός, ο δεύτερος δεν χαρακτηρίζεται από μεγάλη σαφήνεια ως προς την έκταση των κωλυμάτων. Γι' αυτό τον λόγο επανήλθε η Πενθέκτη σύνοδος (του Τρούλλου) με δύο κανόνες, τον 53 και τον 54⁴⁸. Αντικείμενο του πρώτου είναι τα κωλύματα λόγω πνευματικής συγγενείας και του δεύτερου λόγω συγγενείας εξ αίματος ή (οιονεί) αγχιστείας, που επεκτείνει μέχρι και τον 6ο βαθμό ή τον 4ο, αντιστοίχως.

46. Βλ. την έκδοση του «Τόμου της Ένώσεως» από τον L.G. WESTERINK, *Nicholas I Patriarch of Constantinople Miscellaneous Writings*, «σειρά «CFHB» (αρ. 20), Dumbarton Oaks, 1981, σελ. 58-68, ιδίως στίχ. 109-111 και 117. Έντονη υπόμνηση των διατάξεων του εν λόγω «Τόμου» περιέχει πατριαρχική πράξη, πιθανότατα του Αθανασίου Α': EL. PAPACIANNI - SP. TROIANOS, «Ein Patriarchalakt über die dritte Ehe», *FM X*, σελ. 509-516.

47. JOANNOU, τόμ. II, σελ. 125 και 162 (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 154 και 260 κ.ε.).

48. JOANNOU, τόμ. I.1, σελ. 189-192 (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Β', σελ. 428 κ.ε.).

Στην αρχή του κανόνα 54 γίνεται επίκληση του παλαιοδιαθηκικού χωρίου «οὐκ εἰσελεύσῃ πρὸς πάντα οἰκεῖον σαρκὸς σου ἀποκαλύψαι ἀσχημοσύνην αὐτοῦ» (Λευιτ. 18.6), που λίγο αργότερα εμφανίζεται και σε νομικά συμπλήγματα⁴⁹. Η κατάληξη αυτής της εξέλιξης ήταν ότι το κώλυμα λόγω συγγενείας ἐξ αἵματος σε ευθεία μεν γραμμὴ ἐγένετο ἀπεριόριστο, πρὸς τὰ πλάγια δὲ κάλυπτε και τον 7ο βαθμὸ, τὸ ἴδιο και ἐπὶ αἰονεῖ ἀγχιστείας· ἐπεκτάθητε ἀκόμη και σε περιπτώσεις τριγενείας. Κριτήριο για τὴν ἐκτασὴ του κωλύματος ἦταν ἡ «σύγχυσις τῶν ὀνομάτων». Η ἐπισώρευσις τῶν ἀπαγορεύσεων, ἐπειδὴ στο μεταξύ τὴ θέση τῶν οἰκουμηνικῶν συνόδων ὡς ἀνώτατων νομοθετικῶν ὀργάνων τῆς Ἐκκλησίας εἶχε καταλάβει ἡ πατριαρχικὴ σύνοδος («ἐνδημοῦσα»), συντελεῖται με πατριαρχικὴς πράξεις⁵⁰. Η παράβασις αὐτῶν τῶν ἀπαγορεύσεων δὲν συνεπαγόταν σε ὅλες τὶς περιπτώσεις τὴν ἐπιβολὴ ἐκκλησιαστικῆς ποινῆς. Ο κανὼνας 54 τῆς Πενθέκτης συνόδου προβλέπει ἐπιτίμιο ἀκοινωνησίας ἐπτά ἐτῶν — μόνον ὅμως για τοὺς παραβάτες τῶν ἀπαγορεύσεων που ἐκεῖνος θεσπίζει. Ο Μέγας Βασίλειος προβαίνει σε ὀρισμένες διακρίσεις. Στον μεν κανὼνα 67 προβλέπει τὴν ποινὴ του φόνου για τὴν αἰμομειξία μεταξύ ἀδελφῶν, δηλαδὴ 20 χρόνια ἀφορισμοῦ⁵¹, ἐνὼ στον κανὼνα 68 τὴν ποινὴ τῆς μοιχείας, δηλαδὴ 15 ἔτη ἀφο-

49. Το χωρίο ἐχει περιληφθεῖ ὡς κεφ. 30 στο λεγόμενον «Μωσαϊκὸν Παράγγελμα», μία συλλογὴ που περιέχει 70 περίπου ἀποσπάσματα τῆς Πεντατεύχου. Βλ. L. BURGMANN - SP. TROIANOS, «Nomos Mosaikos», FM III, σελ. 126-167 (ἐδῶ σελ. 157). Δὲν μπορεῖ να περάσει ἀπαρατήρητο, ὅτι στο θέμα τῆς αἰμομειξίας ἀναφέρονται και τὰ ἐπόμενα κεφάλαια 31-41 τῆς ἰδίας συλλογῆς, προερχόμενα ἐπίσης ἀπὸ χωρία του Λευιτικῆς — χαρακτηριστικὸ ἴσως τῆς τάσεως ἐκείνης τῆς ἐποχῆς για τὴν ἐπέκτασις τῶν γαμικῶν κωλυμάτων.

50. Βλ. ZHISHMAN, τόμ. Α' σελ. 390 κ.ε. και Κ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Τὸ κώλυμα γάμου λόγω συγγενείας ἐβδόμου βαθμοῦ ἐξ αἵματος στὸ βυζαντινὸ δίκαιο*, σειρά «Θρακικὴς νομικὴς μελέτες» (αφ. 8), Ἀθῆνα-Κομοτηνὴ 1985, passim.

51. JOANNOU, τόμ. II, σελ. 148 (: ΠΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 222). Στὴ σελ. 224 τῶν ΠΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ βλ. τὸ σχόλιο του Ἀλεξίου Ἀριστηνοῦ που διαφοροποιεῖ τὴν ποινὴ ἀνάλογα με τὸ ἀν τὰ ἀδελφία ἦταν ἀμφιθαλὴ ἢ ἐτεροθαλὴ σύμφωνα με τὸν κανὼνα 75: «Εἰ μὲν ἀμφιθαλῆς ἐστὶν ἢ ἀδελφῆ, ἢ συνεμίγη ὁ ἀδελφός, ἐκ τοῦ αὐτοῦ πατρός, και τῆς αὐτῆς μητρός συγγεννηθεῖσα αὐτῶ, ἐπὶ εἰκοσαετιῶν, ὡς ὁ ἐκούσιος φονεύς, ἐπιτιμηθήσεται, μετὰ δὲ τὸ ἀποστῆναι τῆς ἀθεμίτου και παρανόμου πράξεως. Εἰ δὲ ἐτεροθαλῆς ἐστὶν ἢ ἀδελφῆ ἀπὸ μόνου πατρός, ἢ ἀπὸ μόνης μητρός, ἐπὶ τριετιῶν προσκλαύσει, ἐπὶ τριετιῶν παραδεχθήσεται εἰς ἀκρόασιν, ἐπὶ τριετιῶν ὑποπεσεῖται, και τῶ δεκάτῳ ἔτει δε-

ρισμοῦ για τὴν παράβασις τῶν γαμικῶν κωλυμάτων⁵², και ἐιδικότερα ὅσων θεσπίζει ὁ ἴδιος στον κανὼνα 87. Ἀνάλογες εἶναι οἱ ποινές που προβλέπονται στους κανόνες 78 και 79 για περιπτώσεις αἰμομειξίας μεταξύ συγγενῶν ἐξ ἀγχιστείας⁵³.

Οἱ αὐστηρές ὅμως αὐτές ποινές του Μεγάλου Βασιλείου δὲν φαίνεται ὅτι ἐξακολουθοῦσαν να ἐφαρμόζονται και κατὰ τὴ μέση περίοδο, γιατί στην πράξις εἶχε διαδοθεῖ τὸ λεγόμενον «Κανονικόν» του (Ψευδο-)Ἰωάννη του Νηστευτῆ, που εἶχε μεν ὡς βάση τοὺς κανόνες του Μεγάλου Βασιλείου, ἀντικαθιστώντας ὅμως τὶς ἐκεῖ προβλεπόμενες ποινές με ἄλλες ἀρκετὰ ἡπιότερες. Ἐτσι, για τὴν αἰμομειξία με ἀδελφῆ ἀρκεῖται τὸ «Κανονικόν» σε τρία ἔτη ἀφορισμοῦ, και με τὴ νύφη, τὴ γυναῖκα του ἀδελφοῦ δηλαδὴ, σε δύο. Προκειμένου για σχέση μεταξύ πεθεράς και γάμπρου — κάτι που λόγω τῆς ἀκολουθούμενης στρατηγικῆς τῶν γάμων στο Βυζάντιο ἦταν συνηθισμένο⁵⁴ — ἡ ποινὴ, προφανῶς για λόγους γενικῆς προλήψεως, εἶναι μεγαλύτερη: ἐξὶ χρόνια σε συνδυασμὸ με σκληρὴ νηστεία και ἄλλες πρόσθετες ὑποχρεώσεις⁵⁵.

Πέρα ὅμως ἀπὸ τὴν αἰμομειξία, ἀποτελοῦν — κατὰ μείζονα λόγο — και ἐκκλησιαστικὰ ἀδικήματα και ὅσες ἄλλες πράξεις ἀναφέρθηκαν πιο πάνω ὡς ποινικὰ ἀξιόλογες σύμφωνα με τὸ κοσμικὸ δίκαιο. Ἀπὸ ἀποψη βαρύτητας κατέχει τὴν πρώτη θέση ἡ μοιχεία, που τιμωρεῖται κατὰ τὸν κανὼνα 58 του Μεγάλου Βασιλείου⁵⁶ με 15 χρόνια ἀφορισμὸ, ἐνὼ κατὰ τὸν κανὼνα 4 του Γρηγορίου Νύσ-

χθήσεται μετὰ τῶν πιστῶν, και μετ' αὐτῶν ἕτερα δύο ἔτη συστάς εἰς εὐχήν, οὕτως ἔκτοτε τῆς τοῦ ἀγαθοῦ κοινωνίας ἀξιοθήσεται...»

52. JOANNOU, τόμ. II, σελ. 149 (: ΠΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 222).

53. JOANNOU, τόμ. II, σελ. 153 κ.ε. (: ΠΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 240 κ.ε.).

54. Πρβλ. ΣΠ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Οἱ λόγοι διαζυγίου στο νομολογιακὸ ἔργο του Ἰωάννη Ἀποκαύκου», *Πρακτικὰ Α' Ἀρχαιολογικοῦ και ἱστορικοῦ συνεδρίου Αἰτωλοακαρνανίας (Ἀγρίνιο, 21-23 Οκτωβρίου 1988)*, Ἀθῆνα, 1991 [: *Βυζαντινά* 16, 1991, σελ. 46-63], σελ. 273-290 (283 και σημ. 31).

55. Βλ. τὰ ἐπιτίμια, ὅπως διαμορφώθηκαν ἀπὸ τὴν ἐξομολογητικὴ φιλολογία, ΠΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 439 κ.ε.

56. JOANNOU, τόμ. II, σελ. 145 κ.ε. (: ΠΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 216). Πρβλ. και τὸν κανὼνα 9 του ἰδίου JOANNOU, τόμ. II, σελ. 108 (: ΠΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 120 κ.ε.).

σης με 18⁵⁷. Η μοιχεία αποτελεί επί πλέον κώλυμα ιεροσύνης⁵⁸, ακόμη και αν έχει διαπραχθεί όχι από τον ίδιο τον υποψήφιο, αλλά από τη γυναίκα του. Μετά τη χειροτονία η μοιχεία της συζύγου κληρικού συνεπάγεται την καθαίρεσή του, εκτός αν αυτός τη διαζευχθεί⁵⁹. Νεωτερισμό αποτέλεσε ο κανόνας 87 της Πενθέκτης συνόδου, που επεξέτεινε την έννοια της μοιχείας και στις περιπτώσεις, κατά τις οποίες ένας άνδρας εγκαταλείπει τη γυναίκα του προς χάριν άλλης, με ποινή όμως σημαντικά χαμηλότερη από την προβλεπόμενη για τις γυναίκες και τους συναυτουργούς τους, δηλαδή με επτά χρόνια αφορισμό⁶⁰. Έτσι, τουλάχιστον στο κανονικό δίκαιο, εξαλείφθηκε, έστω και μερικώς, μία ασυνέπεια του νόμου, που είχε επισημάνει ο Μέγας Βασίλειος στον κανόνα 9 ως προς τα υποκείμενα του εγκλήματος της μοιχείας.

Με μοιχεία, τόσο από πλευράς ουσίας όσο και συνεπειών, εξομοιώνει ο Μέγας Βασίλειος τις σαρκικές σχέσεις των γυναικών που έχουν δώσει επαγγελία παρθενίας (ασκητριών, μοναστριών, διακονισσών, παρθένων)⁶¹. Λόγω της άνισης στον τομέα αυτό μεταχείρισης ανδρών και γυναικών (είδαμε, ότι στο κοσμικό δίκαιο, αρχικά και στο κανονικό, μόνον η από μέρους των γυναικών παραβίαση της συζυγικής πίστης αποτελούσε μοιχεία), η μη τήρηση της επαγγελίας της παρθενίας από μοναχούς ισοδυναμεί με πορνεία⁶². Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, στην έννοια αυτή ανήκουν κατά το

57. JOANNOU, τόμ. II, σελ. 212-216 (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 308 κ.ε.).

58. Βλ. τον 61ο αποστολικό κανόνα JOANNOU, τόμ. I.2, σελ. 39 κ.ε. (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Β', σελ. 79).

59. Βλ. τον κανόνα 8 της Νεοκαισαρείας JOANNOU, τόμ. I.2, σελ. 78 κ.ε. (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Γ', σελ. 82).

60. JOANNOU, τόμ. I.1, σελ. 222-224 (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Β', σελ. 505 κ.ε.).

61. Βλ. τους κανόνες 18 και 60 του Μεγάλου Βασιλείου JOANNOU, τόμ. II, σελ. 118-121 και 146 (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 140 κ.ε. και 217 κ.ε.). Πρβλ. LUCETTA DESANTI, «Sul matrimonio di donne consacrate a Dio nel diritto romano cristiano», *Studia et documenta historiae et iuris* 53 (1987), σελ. 270-296.

62. Βλ. τους κανόνες 19 του Μεγάλου Βασιλείου (JOANNOU, τόμ. II, σελ. 121 κ.ε. [: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 145] και 44 της Πενθέκτης (JOANNOU, τόμ. I.1, σελ. 182 [: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Β', σελ. 409])).

κοσμικό δίκαιο οι κάθε μορφής γενετήσιες σχέσεις μεταξύ (ετερόφυλων) προσώπων, που δεν έχουν συνάψει γάμο ή δεν διατηρούν σχέση παλλακείας. Το τελευταίο αυτό δεν ισχύει όμως και στο κανονικό δίκαιο, γιατί η Εκκλησία θεωρεί και τη σχέση με παλλακή πορνική. Η ποινή της πορνείας είναι επτά χρόνια αφορισμού κατά τον Μέγα Βασίλειο και εννέα κατά τον Γρηγόριο Νύσσης⁶³. Συντέμνοντας τις ποινές αυτές το «Κανονικόν» του (Ψευδο-)Νηστευτή (βλ. πιο πάνω), προβλέπει δύο χρόνια αφορισμού⁶⁴. Παρεκκλίσεις από τις ποινές αυτές εισάγονται με συλλογές επιτιμίων που προορίζονται ειδικά για τους μοναχούς⁶⁵.

Η εξώγαμη σαρκική επαφή των κληρικών και η οποιαδήποτε των μοναχών και των δύο φύλων δεν προκαλεί ωστόσο «βεβήλωση» των σωμάτων τους, με αποτέλεσμα να μην είναι επιτρεπτή η συνέχιση της σχέσης με τη μορφή γάμου, ακόμη και αν επακολούθησε καθαίρεση ή αποβολή του μοναχικού σχήματος. Αυτό ορίζουν οι κανόνες 6 και 44 του Μεγάλου Βασιλείου⁶⁶.

Είναι χαρακτηριστικό το σχόλιο του Βαλσαμώνος στον δεύτερο από τους κανόνες αυτούς, που αναφέρεται ειδικά στις διακόνισσες: «τὴν ἄπαξ καθιερωθεῖσαν τῷ Θεῷ κἄν καθαιρεθῆ, οὐ παραχωρεῖ ὀπωσθήποτε τινι συνάπτεσθαι, διὰ τὸ εἶναι τὸ σῶμα αὐτῆς καθιερωμένον, καὶ ὀφείλειν συντηρεῖσθαι πάσης κοινῆς καὶ σαρκικῆς χρή-

63. Βλ. τους κανόνες 9, 21 και 59 του Μεγάλου Βασιλείου (JOANNOU, τόμ. II, σελ. 108 κ.ε., 123 και 146, αντιστοίχως [: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 120 κ.ε., 149 και 216, αντιστοίχως]), καθώς και τον κανόνα 4 του Γρηγορίου Νύσσης (δ.π. σημ. 59).

64. ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 437 κ.ε.

65. Βλ. για παράδειγμα μία συλλογή αυτής της μορφής αποδιδόμενη στον Θεόδωρο Στουδίτη: Κεφ. μζ'. «'Εάν μοναχὸς μεγαλόσχημος πέσῃ εἰς πάθος, ἔστω ἀκοινώνητος ἔτη ε' εἰ δὲ μικρόσχημος, ἔτη δύο· ὁ αὐτὸς ὅρος κρατεῖται καὶ ἐπὶ μοναστριῶν.» Κεφ. ξγ'. «Μοναχὸς μοναστρία συμφθαρεῖς, μετὰ τὸ παύσασθαι αὐτοῦς τῆς ἀμαρτίας, ἐχέτωσαν ἐπιτίμιον ἀκοινωνησίας ἔτη γ'» (PC 99, στ. 1753 κ.ε.). Ενδιαφέρον παρουσιάζει το κεφ. μη' της ίδιας συλλογῆς, που εξομοιώνει με πορνεία τη μέθη του μοναχού: «'Εάν μοναχὸς μεθύσῃ, ἐπόρνειυσεν, καὶ ἔστω ἀκοινώνητος ἔτη δύο» (δ.π.).

66. JOANNOU, τόμ. II, σελ. 103 και 136 (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 108 και 191 κ.ε.).

σεως ανώτερον, κατά τὸν καθόλου κανόνα τὸν λέγοντα, Τὸ ἱερὸν μιαιρὸν οὐ γίνεται⁶⁷.»

Παρά την ευαγγελική ρήση, ὅτι «πᾶς ὁ βλέπων γυναῖκα πρὸς τὸ ἐπιθυμῆσαι αὐτήν ἤδη ἐμοίχευσεν αὐτήν ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ» (Ματθ. 5.28), τὸ κανονικὸ δίκαιο τιμωρεῖ κατ' ἀρχὴν τὴ μοιχεία καὶ τὴν πορνεία ὡς τετελεσμένη πράξη, δηλαδή ὡς πλήρη συνουσία. Αὐτὸ συνάγεται ἀπὸ τὸν κανόνα 4 τῆς συνόδου τῆς Νεοκαισαρείας, κατὰ τὸν ὁποῖο ἡ μὴ πραγματοποίηση τῶν ἐγκληματικῶν προθέσεων τοῦ ἐπίδοξου μοιχοῦ ἢ πόρνου πρέπει νὰ αποδοθῆι ἄθε φορὰ σὲ ἐπέμβαση τῆς θείας Χάριτος⁶⁸. Καὶ ἡ ἀπόπειρα ὁμῶς δὲν μένει τελείως ἀτιμώρητη⁶⁹. Σύμφωνα με τὴ διδασκαλία τῶν Πατέρων περὶ τῶν νοητικῶν λειτουργιῶν, διακρίνονται τέσσερα στάδια ἀπὸ τὴ σύλληψη τῆς ιδέας μέχρι τὴν υλοποίησίν της. Ἐπιγραμματικὰ περιγράφει τὴ διαδικασία καὶ τὴν ποινικὴ ἀξιολόγησι τῶν ἐπὶ μέρους φάσεων ὁ Ἰωάννης Ζωναράς σὲ τὸ σχόλιό του σὲ τὸν παραπάνω κανόνα τῆς συνόδου τῆς Νεοκαισαρείας: «Ἐπὶ τῶν ἁμαρτημάτων τέσσαρας εἶναι βαθμοὺς, οἱ ἅγιοι πατέρες φασί, προσβολὴν, πάλην, συγκατάθεσιν, καὶ πᾶξιν· ὧν τὰς δύο καὶ πρῶτας ἀνεπιτιμήτους εἶναι, τὰς δὲ μετ' αὐτὰς δύο ὑπὸ ἐπιτίμιον· οὔτε γὰρ ἡ προσβολὴ κρίνεται, οὔτε ἡ πάλην, ἐὰν τὴν προσβολὴν παραδεξάμε-

67. ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 193¹⁴⁻¹⁸. Ἀνάλογες σκέψεις ἐκφράζονται καὶ σὲ τὴς Νεαρές 7, 8 καὶ 89 Λέοντος τοῦ Σοφοῦ (ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Νεαρές*, σελ. 64-67 καὶ 254· πρβλ. Ρ. NOAILLES - Α. DAIN, *ὁ.π.*, σελ. 37 κ.ε. καὶ 271 κ.ε.). Εἶναι δε πολὺ πιθανόν, ὅτι σὲ τὴς παραπάνω κανόνες τοῦ Μ. Βασιλείου, δηλαδή σὲ τὴς κανόνες 6 καὶ 44, οφείλει κανεὶς νὰ ἀναζητήσῃ τὴν πηγὴ τῶν ρυθμίσεων τῶν Νεαρῶν τοῦ Λέοντος. Πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση πρέπει νὰ συμπληρωθῶν οἱ σκέψεις που προ ἐτῶν διετύπωσα σχετικὰ με τὴς πηγές τῶν πιο πάνω λεοντείων Νεαρῶν. Βλ. SP. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Die kirchenrechtlichen Novellen Leons VI. und ihre Quellen», *Subseciva Groningana* 4 (1990), σελ. 233-247 (σελ. 237 κ.ε.) καὶ, σὲ ἐλληνικὴ μετάφραση, «Οἱ "ἐκκλησιαστικὲς" Νεαρές τοῦ Λέοντος Σ' καὶ οἱ πηγές τους», ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Νεαρές*, 445-467 (σελ. 451 κ.ε.).

68. «Ἐὰν πρόθηταί τις ἐπιθυμήσας γυναικὸς, συγκαθευδῆσαι αὐτῇ, μὴ ἔλθῃ δὲ εἰς ἔργον αὐτοῦ ἢ ἐνθύμησις, φαίνεται ὅτι ὑπὸ τῆς χάριτος ἐρρύσθη» (JOANNOU, τόμ. Ι.2, σελ. 77 [· ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Γ', σελ. 75]).

69. Βλ. σχετικῶς Π.Ε. ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗΣ, *Ἡ ἀπόπειρα ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος*, Ἀθήνα, 1978.

νος ὁ λογισμὸς καὶ παλαίσας ἀπεπέμφατο τὸ ἐνθύμημα· ἡ δὲ συγκατάθεσις κρίνεται καὶ αἰτιᾶται, καὶ ἡ πρᾶξις κολάζεται⁷⁰.»

Τὸ πᾶς ὁμῶς ἐκδηλώνεται αὐτῇ ἡ «συγκατάθεσις»· πρέπει νὰ κρίνεται καὶ ἀξιολογείται κατὰ περίπτωσι — ὅπως τουλάχιστον ἀντιλαμβάνομαι ἐγὼ τὰ κείμενα τῶν σχετικῶν κανόνων καὶ, ιδίως, τὰ ἐρμηνευτικὰ σχόλια σὲ αὐτούς. Ἔτσι, ἐρμηνεύοντας τὸν προαναφερθέντα κανόνα 9 τῆς συνόδου τῆς Νεοκαισαρείας, που ἐπιβάλλει ἰσόβια ἀργία σὲ πρεσβύτερο, ἐὰν ομολόγησε ὅτι ἦταν «προημαρτηκῶς σώματι», παρατηρεῖ ὁ Ἰωάννης Ζωναράς, ὅτι αὐτὸ ἰσχύει, ἀν ὁ κληρικὸς «μέχρι μίξεως σαρκικῆς ἔλθῃ» καὶ ὄχι γιὰ ἄλλες ἐλαττωμένης σημασίας πράξεις. «Ἄμαρτήματα γὰρ τὰ ἐλάττω, τὰ πρὸ τῆς μίξεως δηλαδή, οἷον τὴν συγκατάθεσιν, τὸ ἄφασθαι χεῖρὶ γυναικὸς, τὸ μέχρι φιλήματος προελθεῖν, ἢ χεῖροθεσία λύει...⁷¹» Στὴ συγκεκριμένη περίπτωσι που ἀφορὰ σὲ πράξεις προ τῆς χειροτονίας ὅλες οἱ διαφορὲς προπαρασκευαστικὲς ἐνέργειες, ἰσῶς ἀκόμη καὶ ἡ ἀρχὴ τέλεσης τῆς πράξης (φίλημα) παραμένουν χωρὶς συνέπειες. Ἀν ὁμῶς οἱ ἴδιες πράξεις ἐγέναν μετὰ τὴ χειροτονία, τότε ἀντιμετωπίζονται διαφορετικὰ. Σχετικὸς εἶναι ὁ κανόνας 70 τοῦ Μεγάλου Βασιλείου: «Διάκονος ἐν χεῖρῶν μιανθεὶς καὶ μέχρι τούτου ἡμαρτηκῆναι ὁμολογήσας τῆς λειτουργίας ἐπισχεθήσεται, τοῦ δὲ μετέχειν τῶν ἁγιασμάτων μετὰ τῶν διακόνων ἀξιώθησεται. Τὸ δὲ αὐτὸ καὶ πρεσβύτερος. Εἰ δὲ τι πλεῖον τούτου φωραθῆι τὴς ἡμαρτηκῶς, ἐν οἷῳ ἂν εἴῃ βαθμῶ καθαιρεθήσεται⁷².» Μολοντί δὲν προκύπτει με ἀπόλυτη σαφήνεια τὸ εἶδος τοῦ «μιάσματος», φρονῶ ὅτι ἐδῶ νοεῖται ἀπλὸ φίλημα καὶ ὄχι στοματικὸς ἔρωτας, ὅπως ἔχει υποστηριχθεῖ σὲ ἄλλες ἐρμηνείες (σὲ τὴς οποίες θὰ ἐπανελέθω πιο κάτω). Ἐπομένως, ἀν ἡ ἀποψή μου εἶναι ὀρθή, ἔχουμε στὴ συγκεκριμένη περίπτωσι προπαρασκευαστικὲς πράξεις, που δὲν μένουν ἀτιμώρητες, ὅπως σὲ τὸν κανόνα 9 τῆς Νεοκαισαρείας, πιθανότατα ἐπειδὴ τελέσθησαν μετὰ τὴ χειροτονία, ὁπότε ἡ υποχρέωσι ἐγκράτειας ἦταν κατὰ πολὺ ἀυξημένη.

70. ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Γ', σελ. 75. Πρβλ. καὶ ἀπὸ τὸ «Κανονικόν» τοῦ (Ψευδο)-Νηστευτῆ τοῦ κεφάλαιο που ἐπιγράφεται «περὶ τοῦ ἐπιθυμητικοῦ μέρους» (ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 436).

71. ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Γ', σελ. 85.

72. JOANNOU, τόμ. II, σελ. 149 κ.ε. (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 228).

Άλλο παράδειγμα για την αυτοτέλεια της αντιμετώπισης των προπαρασκευαστικών πράξεων (στις οποίες συχνά τα διαχωριστικά όρια με την απόπειρα είναι τελείως ρευστά) έχουμε στο «Κανονικόν» σχετικά με τις γυναίκες, αν η ερωτική προσέγγιση δεν έφθασε μέχρι συνουσίας: «Ἄλλὰ καὶ τῶν γυναικῶν ἡ εἰς ἀσπασμοὺς ἀνδρὸς ἔλθοῦσα καὶ ἐπαφάς, μὴ μέντοι διαφθαρεῖσα, τὸ τῆς μαλακίας ἐπιτίμιον δέχεται⁷³.» Ἄν ληφθεῖ υπόψη, ὅτι κατὰ το κείμενο αὐτὸ ἡ μεν πορνεία επισύρει ἐπιτίμιο διετίας, ἐνῶ ὁ ἀπλὸς αὐνανισμὸς 40 ἡμερῶν, εὐκόλα καταλήγει κανεῖς στο συμπέρασμα, ὅτι ἡ μὴ τετελεσμένη πράξη, καὶ ὡς ἀπόπειρα ἀκόμη, ἀντιμετωπίζεται ὡς ἰδιώνυμο ἀδίκημα, ἐφόσον ἀνάμεσα στις ποινές τῆς τετελεσμένης πράξης καὶ τῆς ἀπόπειρας δὲν ὑπάρχει κανένας συσχετισμὸς.

Ἐκτὸς ἀπὸ τῆ μοιχείας καὶ τῆν πορνεία λαμβάνουν οἱ κανόνες πρόνοια καὶ γιὰ τὰ ὑπόλοιπα γενετήσια ἐγκλήματα που συναντήσαμε στο πρῶτο μέρος τῆς μελέτης. Ἔτσι, ἡ φθορὰ παρθένου τιμωρεῖται ἀπὸ τὸν κανὸνα 67 τῶν «Ἀποστόλων»⁷⁴ ἀορίστως με ἀφορισμὸ, που προσδιόρισε σε τέσσερα χρόνια ὁ Μέγας Βασιλεὺς με τὸν κανὸνα 22⁷⁵. Πολὺ περισσότερο ἀποδοκιμάζεται ἡ φθορὰ, ἀν διενεργήθηκε σε παρθένο ἀνηβη, δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ τὰ 12 χρόνια τῆς (παιδοφθορία)⁷⁶. Ὡστόσο, κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ νομολογία, ἡ γυναίκα μετὰ τῆ συμπλήρωση τῶν ἑξὶ ἐτῶν κρίθηκε ἰκανὴ πρὸς συνουσία. Τὴν πληροφορία αὐτὴ παρέχει ὁ Θεόδωρος Βαλσαμῶν στὴν ἀπόκρισή του ἀριθ. 50: «Ἐἶπε γὰρ ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἁγία σύνοδος, τὴν ἑπταετῆ γυναῖκα δεκτικὴν ἔρωτος εἶναι· κἀντεῦθεν καὶ φθορὰν ὑφίστασθαι, καὶ τῆς πορνείας τοῖς λογισμοῖς ἀλίσκεσθαι⁷⁷.»

73. ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 437.

74. JOANNOU, τόμ. 1.2, σελ. 42 (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 85).

75. JOANNOU, τόμ. II, σελ. 124 κ.ε. (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 150 κ.ε.).

76. Βλ. SUVOROV, σελ. 357-434 (σελ. 413), καθὼς καὶ τὴν ἐκδοσὴ του ἐλληνικοῦ κειμένου του νομοκάνονα του ρωσικοῦ Μεγάλου Ευχολογίου (α' μισό του 15ου αἰώνα) ἀπὸ τὸν Α. PAVLOV, *Nomokanon pri Bol'sem Trebniké*, Μόσχα, 2¹⁸⁹⁷, σελ. 165 κεφάλαιο 39: «Ἡ παιδοφθορία τοῦ θήλεος, ἤγουν κάτω ἀπὸ τοὺς δώδεκα χρόνους, ἔχει χρόνους ἰβ', κατὰ τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Νηστευτὴν.» Πρβλ. καὶ ARRANZ, σελ. 54 καὶ 64.

77. ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 485.3. Τα ἴδια ἐκθέτει ὁ Βαλσαμῶν καὶ στο σχόλιό του στο κεφ. 13.4 του *Νομοκάνονα σε 14 τίτλους* (ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Α', σελ. 301.2.3).

Ἐπὶ ἀρπαγῆς ἀπειλεῖται τρία χρόνια ἀφορισμὸς στὸν κανὸνα 30 του Μεγάλου Βασιλείου, μόνον ἀν ἐγίνε χρῆση βίας⁷⁸. Στὸ ἴδιο ἀδίκημα ἐπανάληθε καὶ ἡ Δ' Οἰκουμενικὴ σύνοδος, αὐξάνοντας τὶς ποινές. Οἱ αὐτουργοὶ καὶ οἱ συναυτουργοὶ ἀπειλοῦνται ὡς λαϊκοὶ μεν με ἀνάθεμα, ὡς κληρικοὶ δε με καθαίρεση⁷⁹. Ἐξυπακούεται βεβαίως, ὅτι σε περίπτωσιν συρροῆς, εἴτε πραγματικῆς εἴτε κατ' ἰδέαν, περισσότερων ἀπὸ τὰ παραπάνω ἐγκλήματα ἐπιβάλλεται αὐξημένη ποινὴ, ὅπως σαφῶς προκύπτει ἀπὸ τὸν κανὸνα 25 τῆς συνόδου τῆς Ἀγκύρας⁸⁰.

Οἱ ὁμοφυλοφιλικές σχέσεις, ἐντόνα κατακρινόμενες καὶ στὴν Π. Διαθήκη (Λευιτ. 18.22 καὶ 20.13)⁸¹, προκάλεσαν ἀπὸ ἐνωρῆς τὴν ἀποδοκιμασία τῆς Ἐκκλησίας⁸², καὶ μάλιστα με ρητὴ ἀναφορὰ καὶ στα δύο φύλα, ἐνῶ, ὅπως εἶδαμε, ἡ γυναίκεία ὁμοφυλοφιλία δὲν προκάλεσε τὴν προσοχὴ του κοσμικοῦ νομοθέτη. Πάντως οἱ Πατέρες του 4ου αἰώνα ἀσχολήθηκαν στοὺς κανόνες τοὺς με τὴν ἀνδρική μόνον ὁμοφυλοφιλία, τὴν ὁποία κατέταξαν στα βαρύτερα ἀμαρτήματα καὶ ἐξομοίωσαν ἀπὸ πλευρὰς ποινῆς με τὴ μοιχείαν⁸³. Οἱ μακροχρόνιοι ἀφορισμοὶ που προβλέπονταν ἀπὸ τοὺς κανόνες ἐκείνους ἀντικαταστάθηκαν στις συλλογές ἐπιτιμίων με τρία χρόνια ἀποκλεισμὸ ἀπὸ τῆ Θεία Κοινωνία, συνοδευόμενο ἀπὸ αὐστηρὴ νη-

78. JOANNOU, τόμ. II, σελ. 130 (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 169). Πρβλ. καὶ τὸν κανὸνα 22.

79. Βλ. τὸν κανὸνα 27 (JOANNOU, τόμ. I.1, σελ. 90 [: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Β', σελ. 279]). Ὁ κανὸνας αὐτὸς ἐπαναλήφθηκε κατὰ λέξη ἀπὸ τὸν κανὸνα 92 τῆς Πενθέκτης συνόδου (JOANNOU, τόμ. I.1, σελ. 227 κ.ε. [: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Β', σελ. 521]).

80. JOANNOU, τόμ. I.2, σελ. 73 (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Γ', σελ. 68).

81. Βλ. τὸ ἴδιο κείμενο καὶ στις νομικῆς πηγῆς τῆς μέσης περιόδου. Βλ. L. BURGMANN - SP. TROIANOS, «Nomos Mosaikos» (ὁ.π., σμμ. 49), σελ. 160.

82. Ρωμ. 1.26-27 καὶ 32, Α' Κορ. 6.9. Πρβλ. ἐπίσης Ἐφεσ. 5.5 καὶ Α' Τιμ. 1.9-10. Βλ. καὶ χωρῖα ἀπὸ τῆ λεγόμενῆ «Ἀποκάλυψη του Πέτρου» (α' μισό του 2ου αἰώνα): Ε. HENNECKE - W. SCHNEEMELCHER, *Neutestamentliche Apokryphen*, τόμ. II, Tübingen, 4¹⁹⁷¹, σελ. 478. (καὶ πτω κάτω μελέτη ἀρ. IV, σμμ. 97).

83. Βλ. τοὺς κανόνες 7 καὶ 62 του Μ. Βασιλείου (JOANNOU, τόμ. II, σελ. 103 κ.ε. καὶ 147 [: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 110 καὶ 220]), καθὼς καὶ τὸν κανὸνα 4 του Γρηγορίου Νύσσης (ὁ.π., σμμ. 57).

στεία και πολλές γονυκλισίες⁸⁴. Παράλληλα προχωρεί η εξομολογητική φιλολογία σε πολλές διακρίσεις, που διαφοροποιούν τον βαθμό ευθύνης, όπως για παράδειγμα ο ενεργητικός ή παθητικός ρόλος του υπαιτίου ή ανάληψη και των δύο ρόλων εναλλάξ, η ανηλικότητα, η ύπαρξη στενής συγγένειας (αδελφοί) μεταξύ των δραστών (οπότε έχουμε συρροή με αιμομειξία), συμμετοχή ευνούχων κλπ.⁸⁵ Μολονότι δεν γίνεται καμία επιφύλαξη στις παραπάνω διατάξεις, πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο, κατ' εφαρμογήν πάγιας αρχής του κανονικού δικαίου⁸⁶, ότι αν οι ομοφυλοφιλικές σχέσεις υπήρξαν το αποτέλεσμα ασκήσεως βίας⁸⁷, το θύμα δεν φέρει ευθύνη.

Αναφέρθηκε ήδη, ότι η κτηνοβασία δεν αποτελούσε ποινικώς αξιόλογη πράξη στο πολιτειακό δίκαιο μέχρι και τον 5ο αιώνα, και ότι οι πρώτες σχετικές διατάξεις διατυπώθηκαν υπό την επίδραση του δικαίου της Εκκλησίας. Εκτός από τις απαγορεύσεις στην Πεντάτευχο ("Εξοδ. 22.16 και Λευιτ. 20.15-16), που, όπως και άλλοι κανόνες δικαίου της ίδιας προέλευσης, κάνουν την εμφάνισή τους και σε συλλεκτικά έργα στο πλαίσιο της *Appendix Eclogae* τον 8ο αιώνα⁸⁸, η πρώτη ρητή καταδίκη της κτηνοβασίας απαντά στους κανόνες 16 και 17 της συνόδου της Αγκύρας⁸⁹. Είναι αξιοπροσοχής ότι η σύνοδος αυτή, που ανήκει στις παλαιότερες της

84. Βλ. το κεφ. 20 από τη συλλογή που αποδίδεται στον Θεόδωρο Στουδίτη (PG 99, στ. 1728) και το «Κανονικόν» (ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 441 κ.ε.).

85. Βλ. SUIVOROV, σελ. 399, 413. Αναλυτικότερα βλ. πιο κάτω τη μελέτη αρ. IV.

86. Βλ. τον κανόνα 49 του Μ. Βασιλείου, JOANNOU, τόμ. II, σελ. 139 (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 202) για το ανεύθυνο της δούλης που βιάσθηκε από τον κύριό της.

87. Φαίνεται, ότι οι ομοφυλοφιλικό βιασμοί δεν ήταν κάτι το ασυνήθιστο, ιδίως σε βάρος δούλων. Αυτό τουλάχιστον προκύπτει από την Ομιλία 1 κεφ. 2 του Ιωάννου Χρυσόστομου στην Προς Φιλήμονα επιστολή: «Πολλοί πολλούς οικόετας ήνάγκασαν, και παίδας· οί μὲν εἰς γάμους ήλκυσαν μὴ βουλομένους, οί δὲ ύπηρετήσασθαι διακονίας άτόποις, και ήρωτι μιαιφῶ, και άρπαγαῖς και πλεονεξίαις και βίαις» (PG 62, στ. 706).

88. Βλ. τα κεφάλαια 29 και 42 του *Μωσαϊκού Παραγγέλματος* στους L. BURGMANN - SP. TROIANOS, «Nomos Mosaiikos» (ό.π.), σελ. 156, 160.

89. JOANNOU, τόμ. I.2, σελ. 67 κ.ε. (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Γ', σελ. 53 κ.ε. Του δεύτερου από τους δύο κανόνες, δηλαδή του κανόνα 17, που αναφέρεται στους *άλλογευσαμένους και λεπρούς όντας*, η έννοια είναι πολύ ασαφής,

Ανατολής (περίπου έτος 314) και ασχολήθηκε κυρίως με θέματα δογματικά, έκρινε σκόπιμο να αντιμετωπίσει και ζητήματα γενετήσιας συμπεριφοράς — κάτι που μαρτυρεί την έκταση του προβλήματος. Αυτό, άλλωστε, φαίνεται και από τις λεπτομέρειες στη ρύθμιση: Όσοι υποπέσουν στο αμάρτημα αυτό και δεν έχουν συμπληρώσει τα 20 χρόνια τους, μένουν 20 χρόνια ακοινωνήτοι. Αν, αντίθετα, έχουν περάσει αυτή την ηλικία και έχουν γυναίκα (πράγμα που δείχνει, ότι οι κανόνες απευθύνονταν μόνον στους άνδρες, ενώ οι παλαιοδιαθηκικές διατάξεις αφορούσαν και στις γυναίκες) αξιώνονται της κοινωνίας ύστερα από 30 χρόνια. Τέλος, όσοι είναι άνω των 50 ετών, κοινωνούν μόνο στην επιθανάτια κλίνη. Οι ασυνήθιστα αυστηρές για την εποχή εκείνη ποινές μειώθηκαν από τον Μέγα Βασίλειο και τον Γρηγόριο Νύσσης. Λόγω' της εξομοίωσης με τη μοιχεία επέσυρε η πράξη κατά μεν τον πρώτο 15 χρόνια ακοινωνησίας, κατά δε τον δεύτερο 18⁹⁰. Αλλά και αυτές οι ποινές υπέστησαν στην πράξη σημαντική μείωση, που απεικονίζεται σε μερικούς εξομολογητικούς νομοκάνονες. Συγκεκριμένα στο *Κανονάριον* του (Ψευδο-)Νηστευτή, όπου μάλιστα γίνεται διάκριση μεταξύ κτηνοβασίας και πτηνοβασίας και εξετάζεται επίσης το ενδεχόμενο συνείρεσης με αρσενικό ζώο (συρροή ομοφυλοφιλίας και κτηνοβασίας), προβλέπεται επιτίμιο ακοινωνησίας δύο ετών⁹¹. Αυτό όμως δεν σημαίνει και την πλήρη απουσία από τα κείμενα της εξομολογητικής γραμματείας των παλαιότερων αυστηρών ποινών, τόσο για το αδίκημα αυτό όσο και για τα προηγούμενα⁹².

όπως ομολογούν και οι ερμηνευτές του 12ου αιώνα (βλ. σχετικά τη μελέτη αρ. IV, σελ. 119 σε αυτό το βιβλίο).

90. Βλ. τους κανόνες 7 και 63 του Μ. Βασιλείου (JOANNOU, τόμ. II, σελ. 103 κ.ε. και 147 [: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 110 και 220]), καθώς και τον κανόνα 4 του Γρηγορίου Νύσσης (ό.π., σημ. 57). Πρβλ. και τον κανόνα 29 του Ψευδο-Νικηφόρου (ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 430) ή, κατά άλλη έκδοση, κανόνα 12 (PITRA, *Spicilegium*, σελ. 384 ή Ο ΙΔΙΟΣ, *Historia et Monumenta*, τόμ. II, σελ. 328).

91. Βλ. SUIVOROV, σελ. 403 και 413.

92. Βλ. για παράδειγμα στον νομοκάνονα του PAVLOV, ό.π. (σημ. 76), σελ. 158 κ.ε.: Κεφάλαιο 25. «'Ο άρσενοκοίτης χρόνους ιε' μὴ κοινωνήση, κατά τὸν ξβ' κανόνα τοῦ μεγάλου Βασιλείου.» Κεφάλαιο 26. «'Ομοίως και δ πτηνοβάτης, χρόνους ιε', κατά τὸν αὐτὸν κανόνα τοῦ αὐτοῦ άγιου.» Πρβλ. και SUIVOROV, σελ. 414.

Στις πράξεις που εξετάστηκαν μέχρις εδώ συνέπλευσαν — κατ' αρχήν τουλάχιστον — ως προς το βασικό πλαίσιο της αντικειμενικής υποστάσεως το κοσμικό και το κανονικό δίκαιο. Το τελευταίο όμως προχώρησε αρκετά περισσότερο, προσδίδοντας τον χαρακτήρα εκκλησιαστικού αδικήματος και σε άλλες μορφές γενετήσιας ικανοποίησης. Τέτοια περίπτωση είναι κατεξοχήν ο αυνανισμός. Το θέμα αυτό δεν θίγεται σε κανέναν από τους κανόνες των συνόδων ή των Πατέρων, αλλά πρωτοεμφανίζεται στην εξομολογητική φιλολογία. Σε αυτό συνετέλεσαν πιθανώς οι ερμηνείες στον κανόνα 4 του Διονυσίου Αλεξανδρείας και στην επιστολή του Αγίου Αθανασίου προς Αμμούν μονάζοντα⁹³, που έχουν ως αντικείμενο το αν συνεπάγεται επιτίμια η «ἀπροαίρετος νυκτερινή ρύσις». Η άποψη και των δύο Πατέρων είναι, ότι πρόκειται για μια φυσική έκκριση που δεν δημιουργεί ευθύνη. «Ὡς εἴ τις ἐθέλοι ποιησθαι ἔγκλημα καὶ τὰς διὰ ῥινῶν ἐκπεμπομένας μύξας καὶ τὰ διὰ στόματος πτύσματα», γράφει ο Αθανάσιος. Επειδή όμως ο Διονύσιος αφήνει έναν υπαινιγμό ευθύνης, κάνοντας αναφορά στη συνείδηση του προσώπου, που εκφράζει σαφέστερα ο Τιμόθεος Αλεξανδρείας στην αναλόγου περιεχομένου απόκρισή του (αρ. 12)⁹⁴, έγινε στην ερμηνεία των κανόνων η διάκριση, ότι αν μεν το συμβάν ήταν απολύτως τυχαίο, τότε δεν μπορεί να κατακριθεί. Αν, αντιθέτως, προκλήθηκε από πολυφαγία ή πολυποσία ή — ακόμη χειρότερα — από νοσητικές διεργασίες του προσώπου (επιθυμίες κλπ.), τότε το γεγονός δεν είναι ακατάκριτο. Πολύ περισσότερο, βεβαίως, αν προηγήθηκε κάποια επιτόπια μηχανική ενέργεια⁹⁵.

93. JOANNOU, τόμ. II, σελ. 13 και 63 κ.ε. αντιστοίχως (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΛΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 12 και 67 κ.ε. αντιστοίχως).

94. JOANNOU, τόμ. II, σελ. 247 κ.ε. (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΛΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 338). Πρβλ. και την απόκριση με αριθμό 309 στους «Ὅρους κατ' ἐπιτομήν» του Μεγάλου Βασιλείου (PG 31, στ. 1301 κ.ε.) και την επανάληψή της από τον Ματθαίο Βλάσταρη στο *Σύνταγμα κατά στοιχείων* Κ 28 (ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΛΗΣ, τόμ. Σ', σελ. 338), καθώς και την απόκριση του Πέτρου χαρτοφύλακας (ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΛΗΣ, τόμ. Ε', σελ. 370).

95. Σαφής είναι ο συσχετισμός, τον οποίο κάνει ο Βαλσαμών, ερμηνεύοντας τον κανόνα του Μεγάλου Αθανασίου: «Εἰ δὲ οὕτω κολάζεται ἢ ἀπὸ συγκαταθέσεως διὰ νυκτερινῆς φαντασίας ἐκροή τοῦ σπέρματος, πολλῶ πλεον ἢ διὰ μαλακίας ἔκκρισις ἐπιτιμηθήσεται ὑπαρ καὶ οὐκ ἐξ ὀνειρώξεως γινομένη» (ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΛΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 76 κ.ε.). Το χωρίο αυτό περιελάμβανε αυτούσιο ο

Ὅπως είναι φυσικό, οι πράξεις αυτές ταίριαζαν μόνο σε άνδρες αυτοουργούς. Στα εξομολογητικά εγχειρίδια όμως και στις συλλογές επιτιμίων κάλυψαν οι σχετικές προβλέψεις ευθύς από την αρχή και τα δύο φύλα. Επειδή ο αυνανισμός θεωρήθηκε ἡσσονος σημασίας αμάρτημα, η βασική ποινή ήταν 40ήμερος αποκλεισμός από τη Θεία Κοινωνία με ξηροφαγία και μετάνοιες (και για τα δύο φύλα)⁹⁶. Η ποινή αυτή όμως μπορούσε κατά τις περιστάσεις να αυξηθεί σημαντικά, όπως για παράδειγμα σε 80 ημέρες, αν η πράξη γινόταν από δύο πρόσωπα αμοιβαίως⁹⁷, ή σε ένα χρόνο αργία, αν διαπράχθηκε από κληρικό⁹⁸. Επιβαρυντική περίπτωση αποτελεί η επίτευξη του επιδιωκόμενου αποτελέσματος (εκσπερμάτωση) με προστριβή στο σώμα του ερωτικού συντρόφου, πράγμα που ανεβάζει το επιτίμιο στα δύο χρόνια⁹⁹.

Ματθαίος Βλάσταρης στο *Σύνταγμα* του Κ 28 (ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΛΗΣ, τόμ. Σ', σελ. 339).

96. Δεν φαίνεται να υπάρχει διαφορά στα επιτίμια για τις γυναίκες. Βλ. το κεφάλαιο 63 του νομοκάνονα του ΡΑΥΛΟΝ, *ό.π.*, σελ. 185: «Καὶ ὅσαις γυναῖκες [...] μαλακισθοῦν ἀταίς τους, τὸ τῆς μαλακίας ἐπιτίμιον δέχονται: μαλακίζονται δὲ καὶ αὐταίς, ὡσπερ καὶ οἱ ἄνδρες». Πρβλ. και το κεφάλαιο «περὶ γυναικῶν» στο *Κανονάριον*, όπου τονίζεται ότι το αμάρτημα διαπράττουν «καὶ αὐταὶ αἰ παρθενεύουσαι καὶ ὅλων μὴ εἰδυῖαι πείραν ἄνδρός τὴν οἰανοῦν» (SUVOROV, σελ. 407· πρβλ. και ARRANZ, σελ. 98). Στο ίδιο όμως κείμενο — *Κανονάριον* — επισημαίνεται, ότι με την πράξη αυτή μπορεί να ἐπέλθει ἀπώλεια της παρθενίας (*ό.π.*, σελ. 399), πράγμα που προφανώς ἐπιδρά στην ἐπιμέτρηση της ποινῆς.

97. Βλ. το κεφάλαιο «περὶ μαλακίας» στο «Κανονικόν»: «Ὁ μαλακίαν διαπραξάμενος τεσσαράκοντα ἡμέρας ἐπιτιμᾶται, ξηροφαγία διαιτώμενος, καὶ μετανοίας ἐκάστης ποιῶν ἑκατόν. Ἡ δὲ εἰς ἀλλήλους μίξις, οἷα διπλὴν ἐργαζομένη τὴν μαλακίαν, μέχρις ὀγδοήκοντα ἡμερῶν τὸ δηλωθὲν ἐπιτίμιον δέχεται» (ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΛΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 437). Με την ίδια περίπου διατύπωση ἀπαντᾷ η διάταξη και στα κεφάλαια 59 και 60 του νομοκάνονα που ἔχει ἐκδώσει ο ΡΑΥΛΟΝ (*ό.π.*, σελ. 184). Πρβλ. και το σχετικό χωρίο ἀπὸ το *Κανονάριον*: «Ἡ γὰρ μαλακία δύο ἔχει τὰς διαφορὰς, ἢ διὰ τῆς ἰδίας χειρὸς, ἢ διὰ τῆς τοῦ ἑτέρου γινομένη χειρὸς, ὡς ἀρτίως οἱ ἀρχόντες ἐλεεινοὺς ποιοῦσιν ἑαυτοῦς, ὡς καὶ ἑτέροις ἀπολλύοντες τοὺς ἐξ αὐτῶν μανθάνοντας τὸ τοιοῦτον μῦθος» (SUVOROV, σελ. 399). Ἀνάλογη είναι η αἰτιολογία για τον διπλασιασμό της ποινῆς και στο *Σύνταγμα* του Βλάσταρη Κ 28 (ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΛΗΣ, τόμ. Σ', σελ. 339).

98. Βλ. το «Κανονικόν», *ό.π.* (προηγ. σημ.).

99. Ο συνδυασμός αυτός προβλέπεται ἀπὸ το *Κανονάριον*: «... Ὅτι γινώσκειν δεῖ ὡς ἔστιν ἁμαρτία ἕτερα μείζων μὲν μαλακίας, μικροτέρα δὲ ἀρσενο-

Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, και η απλή, ή γενικά η εκροή σπέρματος επισύρει κάποια μικρά επιτίμια, αν μπορεί να αποδειχθεί αιτιώδης συνάφεια με μια επίμεμπτη ενέργεια του προσώπου, σε καμία όμως περίπτωση, αν οφείλεται σε νόσο¹⁰⁰.

Όλες οι παραπάνω μέθοδοι για την παραγωγή γενετήσιας ικανοποίησης εμφανίζονται στους κανόνες ή, τουλάχιστον, στα έργα της εξομολογητικής γραμματείας. Υπάρχει ωστόσο ακόμη μία, που δεν είναι άγνωστη στην παγκόσμια ιστορία του πολιτισμού: η νεκροφιλία. Γι' αυτήν δεν γίνεται λόγος στις βυζαντινές νομικές πηγές — με μία μόνον εξαίρεση: μνεία σε συλλογή κανονικών αποκρίσεων άγνωστης προέλευσης, που σώζεται σε έναν κώδικα του Εσχοριάλ. Εκεί ο άγνωστος συντάκτης των αποκρίσεων, απαντώντας προφανώς σε σχετικό ερώτημα, αποφαινεται ότι ο παρεκκλησιάρχης μιας μονής που προσέφερε διακονικές υπηρεσίες στον ιερέα πρέπει να αποκλεισθεί οριστικά από τις υπηρεσίες αυτές και από κάθε επαφή με το θυσιαστήριο, επειδή «έφθασε πεσειν εις πτώματα κατὰ φύσιν ἢ καὶ παρὰ φύσιν»¹⁰¹. Η υπόθεση, ότι στην απόκριση γίνεται λόγος για νεκροφιλία τελεί υπό την προϋπόθεση, πως η

κοιτίας, ἥτις ἀπὸ δύο ἀνδρῶν ἄνευ θηλείας ἐν τοῖς μηροῖς γίνεται, ἢ καὶ παρὰ γυναικῶν ὅτι οὗτος ἀκοινωνητος ἔστω χρόνους δύο μετανοῶν γνησίως» (SUVOROV, *ό.π.*, σελ. 393· πρβλ. και ARRANZ, σελ. 66).

100. Βλ. τους κανόνες που παραπέμπονται πιο πάνω, στις σημ. 93 και 94, καθώς και τα οικεία σχόλια. Αιτιολογώντας την κατά τις περιστάσεις ευθύνη, γράφει ο Ιωάννης Ζωναράς στον *Λόγο πρὸς τοὺς τὴν φυσικὴν τῆς γονῆς ἐκροὴν μίαισμα ἡγουμένους* (ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 598 κ.ε., ἐδῶ 602²⁵ κ.ε.): «... τί δ' ἂν εἴπῃς περὶ τῶν ὄνειρασθέντων και μέχρις ἐκροῆς πεφθακότων τοῦ σπέρματος; [...] Εἰ μὲν ὁ τοῦτο παθῶν, προὔποκειμένην εἶχεν ἐμπάθειαν, κἂν τοῖς λογισμοῖς ἐπιθυμίαν ἔτρεφε γυναικός, [...] οὐδ' αὐτὸς κρινῶ τὸν τοιοῦτον ἀνάιτιον· αὐτὸς γὰρ ἑαυτῷ τοῦ πάθους ἐστὶν αἰτιώτατος, και μεμόλυνται οὐ τὸ σῶμα, διὰ τὴν ἔκκρισιν τὴν σπερματικὴν, [...] ἀλλὰ τὸν λογισμὸν διὰ τὴν συγκατάθεσιν τῆς ἐπιθυμίας τῆς σαρκικῆς.» Πρβλ. και τὴν ἀπόκριση με αριθμὸ 10 του Βαλαμάωνος για το ἴδιο θέμα (ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 455).

101. Βλ. Codex Scorialensis 455 (Ψ II 20) φ. 104 β II: «Ο παρεκκλησιάρχης ὁ κατὰ τάξιν διακόνου ὑπηρετῶν τῷ ἱερεὶ ἐν τῷ μοναστηρίῳ και τῶν ἁγίων ἀπτόμενος, εἰ ἔφθασε πεσειν εις πτώματα κατὰ φύσιν ἢ και παρὰ φύσιν, ἐμοὶ δοκεῖ ὡς εὐλόγως κωλυθήσεται ἀπὸ τῆς τοιαύτης διακονίας, κἂν τὸν κανὸνα ἐπλήρωσε τῶν νενομισμένων ἐπιτιμιῶν. Ὡσπερ γὰρ ὁ ἄπαξ πεσὼν εις τὸ τῆς διακονίας οὐκ εἰσελεύσεται ἀξίωμα, οὕτως οὐδ' αὐτὸς ὑπηρετήσῃ εις τὸ ἔπτεσθαι συνεχῶς τῶν ἁγίων. Καὶ γὰρ και ὁ τρισκαίδεκατος κανὼν τῆς Σ' συνόδου τοὺς

λέξη «πτώμα» δεν χρησιμοποιεῖται ἀντὶ του ὄρου «παράπτωμα» — χρήση ὅχι ἄγνωστη στη βυζαντινὴ ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία. Ἀν το ερώτημα πρὸς τὸν συντάκτη τῆς ἀπόκρισης ἀφοροῦσε ὄντως σε περίπτωση νεκροφιλίας, τότε ἐκεῖνος κατέληξε σε ἀναλογικὴ ἐφαρμογὴ τῶν ποινῶν τῆς πορνείας, μὴ βρίσκοντας στους κανόνες ρητὴ πρόβλεψη για το συγκεκριμένο ἀδίκημα.

Στον τομέα τῆς γενετήσιας συμπεριφορᾶς τῶν πιστῶν τῆς, κύριο μέλημα τῆς Ἐκκλησίας ἦταν ἡ ἐξάλειψη τῶν «λαθραίων μείξεων»¹⁰² — ὄρος ὑπὸ τὸν ὁποῖο νοεῖτο κάθε ερωτικὴ σχέση που δεν κάλυπτε ὁ μανδύας τῆς νομιμότητας. Για τὴν ἀποφυγὴ δε τῆς πρόκλησης γενετήσιας διέγερσης, ὁπότε οἱ ἐπιθυμίες που δύσκολα τιθασεύονται θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε ἠθικὲς παρεκτροπές, προέβλεψαν οἱ συντάκτες τῶν κανόνων διαφορὲς ἀπαγορεύσεις, που ἀπέβλεπαν κατὰ κύριο λόγο στὴν πρόληψη. Στὰ κείμενα που εἰσάγουν τέτοια μέτρα ἀνήκουν ὁ κανὼνας 30 τῆς συνόδου τῆς Λαοδικείας, που ἀπαγορεύει τα κοινὰ λουτρά ἀνδρῶν και γυναικῶν¹⁰³, ὁ κανὼνας 60 τῆς συνόδου τῆς Καρχηδόνας, που καταδικάζει τα ἐλληρικὰ συμπόσια¹⁰⁴, και οἱ κανόνες 47, 51 και 100 τῆς Πενθέκτης

ὑποδιακόνοους τοὺς τὰ ἱερὰ ψηλαφῶντας ἐν τῷ καιρῷ τῆς τῶν ἁγίων μεταχειρίσεως και ἀπὸ τῶν ἰδίων γαμετῶν ἐγκρατεύεσθαι διορίζεται.»

102. Βλ. τοὺς Ζωναρά και Βαλαμάνα στα σχόλια τους στους κανόνες 26 και 30 του Μεγάλου Βασιλείου (ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 159¹⁰, σελ. 170² και σελ. 171¹⁹).

103. JOANNOU, τόμ. I.2, σελ. 143 (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Γ', σελ. 197). Βλ. σχετικῶς το σχόλιο του Ζωναρά: «Τὸ γὰρ γυμνὰς ὄρασθαι γυναῖκας παρὰ ἀνδρῶν, και ἀνδρας ἰσοίως αὐθις παρὰ γυναικῶν, ἀναφλέγει τοὺς ἔρωτας, και τῆς σαρκὸς ἀνάπτει τὴν πύρωσιν. Ἄρχετον δὲ τῆ σαρκὶ ἡ ἐκ τῆς φύσεως κίνησις· τί δὲ δεῖ πλειόνων ὕλων τῆ φλογί;» (ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Γ', σελ. 197²⁶⁻³⁰). Ὁ κανὼνας 30 τῆς Λαοδικείας ἐπαναλαμβάνεται στον κανὸνα 77 τῆς Πενθέκτης, JOANNOU, τόμ. I.1, σελ. 214 (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Β', σελ. 483 κ.ε.).

104. JOANNOU, τόμ. I.2, σελ. 297 κ.ε. (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Γ', σελ. 465). Φαίνεται ὅτι οργανώνονταν τέτοια συμπόσια σε ναοὺς και ἄλλους ἱεροὺς τόπους κατὰ τὴν ἡμέρα, που εορταζόταν ἡ μνήμη του οικείου ἁγίου. Λόγω δε τῶν «μυσαρῶν ορχήσεων» που ἐκτελούνταν, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς παρόντες ὀμοῦσαν με λάγνες διαθέσεις ἐναντίον σεμνῶν γυναικῶν, που πήγαιναν ἐκεῖ για προσκύνημα, προσβάλλοντας τὴν τιμὴ τους. Ἀνάλογο περιεχόμενο ἔχει και ὁ κανὼνας 22 τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς συνόδου, που ἀποδοκιμάζει τα κοινὰ γεύματα ἀνδρῶν και γυναικῶν, ἀν συνοδεύονται ἀπὸ «σατανικά ἄσματα» και «πορνικά λυ-

συνόδου, που (με την πιο πάνω σειρά) απαγορεύουν τη διανυκτέρευση μέσα σε ανδρικό ή γυναικείο μοναστήρι προσώπων του αντίθετου φύλου¹⁰⁵ (πράγμα που ούτως ή άλλως απέκλειε και η κοσμική νομοθεσία), άσεμνα σκηνακά θεάματα¹⁰⁶ και αισχρές απεικονίσεις¹⁰⁷. Αυτά από άποψη προλήψεως. Από της πλευράς όμως της καταστολής, μετά δηλαδή την τέλεση του αδικήματος, έδειχνε η Εκκλησία — όσο μπορούσε — κατανόηση για τις ανθρώπινες αδυναμίες, στο μέτρο βέβαια που τις θεωρούσε «φυσικώς» δικαιολογημένες. Με το πνεύμα αυτό αιτιολογεί ο Ζωναράς τη συγκαταβατικότητα απέναντι σε όσους συνάπτουν δεύτερο γάμο, επειδή αυτό γίνεται *διὰ τὴν ἀνάγκην τὴν φυσικὴν*¹⁰⁸. Ο ίδιος κανονολόγος, δικαιολογώντας την πολύ διαφορετική μεταχείριση των διακονισσών αφενός και των «χρηρών» αφετέρου, αν εγκαταλείφουν την εκκλησιαστική υπηρεσία τους για να συνάψουν γάμο, παρατηρεί, ότι

γίσματα», JOANNOU, τόμ. I.2, σελ. 282 κ.ε. (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Β', σελ. 642 κ.ε.).

105. JOANNOU, τόμ. I.1, σελ. 185 κ.ε. (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Β', σελ. 416). Σχετικές παρατηρούν οι ερμηνευτές: «ἔμφυτον γὰρ τῇ σαρκὶ τὸ ἐκ τῶν παθῶν καὶ μόλις ἡμῖν, ἕλης ἀναπτύξεως αὐτὸ πῶρῶν καθιστῶσιν ἑαυτοῦς, μαλθακώτερον γένοιτ' ἂν. Εἰ δὲ ἡμεῖς αὐτῶ παρατιθέμεν ὑπεκκαύματα, λάβρον ἔσεται καὶ καταπρήσει ὡς χάρτον ραδίως ἡμᾶς. Τί δ' ἂν ἔσται ἀνδράσι πρὸς τὸ τῆς ἐπιθυμίας πῦρ δραστικώτερον ὑπέκκαυμα γυναικός, ἢ γυναιξὶν αὐθις ἀνδρὸς πρὸς ἕξαψιν τῆς τοιαύτης φλογός;» (ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Β', σελ. 416²²⁻²⁸ και σελ. 417¹¹⁻¹⁷).

106. JOANNOU, τόμ. I.1, σελ. 188 κ.ε. (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Β', σελ. 424 κ.ε.). Κατὰ τον Ζωναρά τα θεάματα αυτά ήταν κατακριτέα «εἴτε δι' ἀνδρῶν γένοιτο ἀπρεπῶς λυγισμένων καὶ ἀσχημονούντων ἐν τῷ ὄρχεῖσθαι, εἴτε διὰ γυναικῶν εἰς ἀκολασίαν τοὺς ὀρῶντας ἐκκαλουμένων» (ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Β', σελ. 425²⁹⁻³¹).

107. Κατὰ το κείμενο του κανόνα, πρόκειται για «τὴν ὄρασιν καταγοητευούσας γραφάς, εἴτε ἐν πίναξιν, εἴτε ἄλλως πως ἀνατεθειμένας, καὶ τὸν νοῦν διαφθειρούσας καὶ κινούσας πρὸς τὰ τῶν αισχρῶν ἡδονῶν ὑπεκκαύματα» (JOANNOU, τόμ. I.1, σελ. 236 κ.ε.· ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Β', σελ. 545). Αφορμὴ γιὰ την ἐκδοση του κανόνα ήταν κατὰ τον Βαλασαμῶνα, ὅτι «τινὲς ἔρωτομανοῦντες, καὶ περὶ τὴν βιοτὴν ἀδιάφοροι, ἐν πίναξιν, ἢ καὶ ἐν τοίχοις, ἢ ἐν ἄλλαις τισὶν εἰδεσιν εἰκόνιζον ἔρωτιδία, ἢ καὶ τινα ἕτερα μυσάρια, ὅπως τὰς σαρκικὰς αὐτῶν ἐπιθυμίας διὰ τῆς πρὸς ταῦτα ὀράσεως ἐκπεραίνωσιν» (ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Β', σελ. 546³⁻⁷).

108. Βλ. το σχόλιο στον κανόνα 1 της Λαοδικείας (ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Γ', σελ. 1721).

στις τελευταίες δεν μπορεί να αγνοηθεί η επίδραση των εμπειριών από τον (μέχρι τη χηρεία τους) ἔγγαμο βίο¹⁰⁹. Εξ ἄλλου τόσο ο ίδιος — Ζωναράς — όσο και ο Βαλασαμῶν συμφωνοῦν ὅτι, καλῶς κατὰ τον κανόνα 27 της Δ' Οικουμενικής συνόδου τιμωροῦνται με την ίδια ποινή οι υπαίτιοι αρπαγῆς, εἴτε ἦταν αυτοουργοί εἴτε απλοί συνεργοί, γιατί οι πρώτοι ἔχουν ἐπὶ τέλους ως ελαφρυντικό τον «ἄθεσμον ἔρωτα», πράγμα που δεν συμβαίνει στους τελευταίους, τους οποίους μόνον η ἐγκληματική διάθεση ωθεῖ στην πράξη¹¹⁰. Αυτά ὅμως ισχύουν για ὅσους βρίσκονται σε ηλικία, κατὰ την οποία εἶναι νοητὴ ἡ «φυσικὴ ἀνάγκη». Η ἐν γῆρα μείξις, ἀντιθέτως, αποτελεί *ἀκαθαρσίαν*¹¹¹.

Ενόψει της σημασίας που προσδόθηκε στον θεσμό του γάμου, οι σαρκικές σχέσεις μεταξύ των συζύγων ἦταν ἀπόλυτα ανεκτές ἀπὸ την Εκκλησία, επιβεβλημένες μάλιστα, ὅπως θα δούμε πιο κάτω. Αλλά και αὐτῶν των σχέσεων η διαμόρφωση δεν ἀφέθηκε στην ἀπόλυτη διάκριση των συζύγων, ἀλλὰ υποβλήθηκε σε «κανονιστικό καθεστῶς» — κατὰ τη σύγχρονη ορολογία. Ἐνα μεγάλο μέρος των σχετικῶν ρυθμίσεων ἀφορᾷ τον χρόνο πραγματοποιήσεως των επαφῶν. Αφετηρία των ρυθμιστικῶν αὐτῶν παρεμβάσεων του κανονικού νομοθέτη εἶναι ἡ σκέψη, ὅτι οι συζυγικές περιπτώξεις δεν

109. Βλ. το παρακάτω χωρίο ἀπὸ το σχόλιο στον κανόνα 15 της Δ' Οικουμενικής συνόδου: «Ἡ γοῦν ἑαυτὴν μέχρι τοῦ τεσσαρακοστοῦ χρόνου ἐν ἀγνείᾳ τηρήσασα, καὶ ἀπειράτος μείναςα τῆς ἐκ συναφείας ἀνδρώας ἡδονῆς, καὶ τὸ τῆς διακόνου χάρισμα δεξαμένη, οὐ ῥᾶον πιστεύεται ἀποκλίνει εἰς γάμον, καὶ εἰς ἐπιθυμίαν μίξεως ἔλθειν, ἢς οὐπω πεπειράται. Ἡ δὲ χῆρα, εὐνῆς ἀνδρώας καταπολεύσασα, καὶ γευσαμένη τῆς ἐξ ἀνδρώας μίξεως ἡδονῆς, μᾶλλον ἂν εἴη πρὸς τὸ πάθος ἐπικλινῆς...» (ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Β', σελ. 255¹¹⁻¹⁷).

110. Βλ. ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Β', σελ. 279¹⁶⁻²¹ και σελ. 280⁷⁻¹⁰. Τα ἴδια παρατηρεῖ ο Βαλασαμῶν στο σχόλιο του κανόνα 25 της Αγκύρας (ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Γ', σελ. 69¹⁷⁻²²) με ἀφορμὴ την ἀθεμιτογαμία: «Ἐπὶ τῶν ἀθεμίτων γάμων πλέον ὄφειλον ἐπιτιμᾶσθαι οἱ συνειδότες παρὰ τοὺς αὐτοουργούς· τούτους γὰρ πολλὰκις ἀκολασία ἔρωτικὴ καὶ μὴ βουλομένους κατὰγει πρὸς τὸ ἀθέμιτον· ἐκεῖνοι δὲ συγγνωστέοι οὐκ εἰσίν, ὡς ἐπὶ τῷ κακῷ συμπράξαντες χωρὶς ἀνάγκης τινός, καὶ εὐχαριστήτωσαν ὅτι ὁμοίως τοῖς αὐτοουργοῖς κολάζονται...»

111. Βλ. τον κανόνα 24 του Μεγάλου Βασιλείου και τα σχόλια των ερμηνευτῶν, στους ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 155²⁸⁻²⁹ και σελ. 156²⁰⁻²¹. Πρβλ. και τον κανόνα 25 της Καρχηδόνας, ὡς προς τους κατώτερους κληρικούς (JOANNOU, τόμ. I.2, σελ. 240 κ.ε.· ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Γ', σελ. 369 κ.ε.).

επιτρέπεται να συντελούνται σε οποιοδήποτε χρόνο. Η ανάγκη των παρεμβάσεων προέκυψε από το γεγονός, ότι στην Ανατολή ο κλήρος ήταν έγγαμος — ακόμη και οι επίσκοποι — και λόγω των λειτουργικών καθηκόντων των κληρικών είναι απόλυτα κατανοητή η ευαισθησία της Εκκλησίας για την εναρμόνιση των καθηκόντων αυτών προς τα άλλα καθήκοντα που απέρρεαν από την ιδιότητα των λειτουργών της και ως συζύγων. Αρκετοί κανόνες αφρικανικών συνόδων είναι αφιερωμένοι στο θέμα αυτό, που στην οικεία κωδικοποίηση εμφανίζονται ως κανόνες 3, 4, 25 και 70 της Καρχηδόνας¹¹². Με αυτούς, από τους οποίους ο πρώτος επιβάλλει στα μέλη του ανώτερου κλήρου εγκράτεια γενικώς, και οι υπόλοιποι ομιλούν περί μη προσέγγισης γυναικών από όλους όσους υπηρετούν στο θυσιαστήριο, καταβλήθηκε προσπάθεια απαγόρευσης στους επισκόπους, πρεσβυτέρους και διακόνους, αλλά και υποδιακόνους, να συνεχίσουν να διατηρούν γενετήσιες σχέσεις με τις γυναίκες τους — προσπάθεια που όχι μόνο δεν ευδοκίμησε στην ανατολική Εκκλησία, αλλά και κατακρίθηκε έντονα στην ερμηνευτική γραμματεία.

Επίσημα τέθηκε το θέμα επί τάπητος στην Ανατολή κατά τη σύνοδο του Τρούλλου. Προηγούμενος ο Διονύσιος Αλεξανδρείας, αναφερόμενος στον κανόνα 3 γενικά στο ζήτημα των συζυγικών σχέσεων — όχι ειδικώς των κληρικών —, είχε περιοριστεί να παραπέμψει στην αποστολική ρήση, ότι η συχνότητα των επαφών πρέπει να αποφασίζεται από τους συζύγους με κοινή συμφωνία (Α' Κορ. 7.5)¹¹³. Κάπως σαφέστερος ήταν ο Τιμόθεος Αλεξανδρείας σε δύο αποκρίσεις του, τις με αριθμό 5 και 13¹¹⁴, αποκλείοντας τα Σάββατα και τις Κυριακές λόγω της τελούμενης αναίμακτης θυσίας. Οι Πατέρες της Πενθέκτης συνόδου (του Τρούλλου) αντιμετώπισαν το πρόβλημα με διπλωματικότητα, γιατί η ρύθμιση δεν έπρεπε να θίξει το κύρος των κανόνων της Καρχηδόνας, που η ίδια αυτή σύνοδος με τον κανόνα 2 είχε επικυρώσει. Έτσι, με την επίκληση ευαγγελικών και αποστολικών χωρίων ορίστηκε με τον κα-

112. JOANNOU, τόμ. I.2, σελ. 216, 217, 240 κ.ε. και 312 κ.ε. αντιστοίχως (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Γ', σελ. 301, 302, 369 και 482 αντιστοίχως).

113. JOANNOU, τόμ. II, σελ. 13 (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 9 κ.ε.).

114. JOANNOU, τόμ. II, σελ. 242 κ.ε. και 248 κ.ε. (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 334 και 338 κ.ε.).

νόνα 13, ότι όλοι οι κληρικοί (εκτός από τους επισκόπους, για τους οποίους θεσπίστηκε υποχρέωση χωρισμού από τις γυναίκες τους με τους κανόνες 12 και 48) συνεχίζουν τον έγγαμο βίο τους, με την υποχρέωση *έν τῷ καιρῷ τῆς τῶν ἀγίων μεταχειρήσεως ἐγκρατεῖς εἶναι ἐν πᾶσιν, ὅπως δυνηθῶσιν, ὃ παρὰ τοῦ Θεοῦ ἀπλῶς αἰτοῦσιν, ἐπιτυχεῖν*¹¹⁵. Και από το τελευταίο αυτό απόσπασμα του κανόνα προκύπτει, ότι η αιτία της απαγόρευσης δεν ήταν το ηθικῶς ἐπιμεμπτον των σχέσεων, αλλά η αποξένωση του λειτουργού από υλικές σκέψεις για την προσήλωση στα πνευματικά του καθήκοντα.

Τελικά, ὅπως συνάγεται από τα ερμηνευτικά έργα των κανονολόγων του 12ου αιώνα, διαμορφώθηκε η ακόλουθη πρακτική. Όλοι ανεξαιρέτως, κληρικοί και λαϊκοί, οφείλουν να απέχουν από κάθε γενετήσια δραστηριότητα κατά τις ημέρες τῶν νηστειῶν και ἐπὶ πλέον τα Σάββατα και τις Κυριακές, καθὼς και τις ημέρες, κατὰ τις οποίες μεταλαμβάνουν των θείων μυστηρίων¹¹⁶. Και ἐδῶ η αἰτιολογία συνίσταται στο ὅτι οι ημέρες των νηστειῶν πρέπει να εἶναι αποκλειστικῶς αφιερωμένες στην προσευχή και στην ψυχικὴ ἀνάταση, και ὅτι η κάλυψη των αναγκῶν της σάρκας κατ' αὐτὴς πρέπει να περιορίζεται στο ελάχιστον. Αν ληφθεῖ ὑπόψη, ὅτι οι μεγάλες περιόδοι νηστειῶν καλύπτονται τρία 40ήμερα (40 συναπτές ημέρες πριν ἀπὸ το Πάσχα και τα Χριστούγεννα και ἓνα ἄθροισμα βραχύτερων νηστειῶν μεταξύ Πεντηκοστής και Κοίμησης της Θεοτόκου) και ὅτι ἀπὸ τις υπόλοιπες 35 περίπου εβδομάδες αφαιρούνται (κάθε εβδομάδα) τέσσερις ημέρες, δηλαδή οι Τετάρτες και οι

115. JOANNOU, τόμ. I.1, σελ. 140 κ.ε. (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Β', σελ. 333 κ.ε.).

116. Βλ. τις αποκρίσεις με αριθμό 11, 51 και 52 του Βαλασαμῶνος, την ἐπιστολή του ἴδιου προς τους Αντιοχείς (ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 456 κ.ε., 485 κ.ε. και 565 κ.ε.), καθὼς και τα σχόλια των τριῶν κανονολόγων στους κανόνες που μνημονεύθηκαν πιο πάνω. Βλ. ἐπίσης την ἀπόκριση με ἀριθμό 16 του Συμεῶν Θεσσαλονίκης (PG 155, στ. 868). Κατὰ μαρτυρία του Βαλασαμῶνος, τον Σεπτέμβριο 1168 ἐδόθη ἐπὶ πατριαρχῆ Λουκά του Χρυσοβέργη συνοδικὸ σημεῖωμα, σύμφωνα με το οποίο η ἀποχή των συζύγων ἐνόφει μετὰ τῆς ἐπέλευσης ἐπὶ τῆς τριήμερη (V. GRUMEL - J. DARROUZÈS, *Les registes des actes du patriarcat de Constantinople, I: Les actes des patriarches*, τεύχη II-III, Paris, 1989, ἀρ. 1083). Ἐπίσης και στους νεονόμους ἦταν ἀπαγορευμένο να συνέλθουν σαρκικῶς, εφόσον εἶχαν κοινωνήσει των ἀχράντων μυστηρίων κατὰ τη διάρκειά της ἱερολογίας του γάμου.

Παρασκευές, ως ημέρες νηστείας, και τα Σαββατοκύριακα, απομένουν για τις συζυγικές περιπτώξεις όχι περισσότερες από 100 ημέρες τον χρόνο¹¹⁷. Αλλά και αυτές οι 100 ημέρες είναι στην πραγματικότητα ακόμη λιγότερες, γιατί αποκλείονται οι ημέρες της έμμηνης ρύσης των γυναικών, ως προς τις οποίες δεν υπάρχει μεν επίσημη κανονική απαγόρευση συνεύρεσης, αλλά η διάχυτη πεποιθήση, ότι όσα παιδιά συλλαμβάνονται υπό τις συνθήκες αυτές είναι θνησιγενή ή πάσχουν από βαριές ασθένειες — λόγω της «ακαθαρσίας» της μητέρας τους¹¹⁸ — αποτελεί έναν ισχυρότατο ανασχετικό παράγοντα.

Ειδικά στους κληρικούς επιβάλλεται απόλυτη εγκράτεια κατά τις ημέρες που ιερουργούν¹¹⁹. Επειδή όμως είναι πολύ δυσάποδεια στην πράξη η τήρηση αυτής της υποχρέωσης, για να μην προκαλούν οι ιερείς άδικες υπόνοιες, επινοήθηκε (μεταξύ των άλλων και για τον λόγο αυτό) το σύστημα της εβδομαδιαίας υπηρεσίας, κατά το οποίο οι κληρικοί εκτελούσαν τα τελετουργικά τους καθήκοντα μόνον κατά τις εβδομάδες της εφημερίας τους¹²⁰, κατά τις οποίες, ίσως, διανυκτέρευαν σε χώρους του ναού και όχι στο σπίτι τους.

117. Το θέμα αυτό πραγματεύεται πολύ αναλυτικά ο J.L. FLANDRIN, *Un temps pour embrasser. Aux origines de la morale sexuelle occidentale (VIe-XIe siècle)*, Paris, 1983.

118. Βλ. παραπομπές στις πηγές και τη βιβλιογραφία στους ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ - ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Τα "γυναικεία πάθη" και οι νομοκανονικές πηγές», *Πρακτικά του Θ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου* (Θεσσαλονίκη, 1988 [1991]), σελ. 29-46.

119. Βλ. τους κανόνες 3, 4, 25 και 70 της Καρχηδόνας και 13 της Πενθέκτης, καθώς και τα ερμηνευτικά σχόλια σε αυτούς (ό.π., σμ. 112 και 115). Βλ. επίσης και τις αποκρίσεις με αριθμό 14 και 15 του Συμώνος Θεσσαλονίκης (PG 155, στ. 864 κ.ε.).

120. Βλ. το σχόλιο του Βασσαμάνος στον κανόνα 70 της Καρχηδόνας: «... έπει έδοξέ μοι καινόν το καθαιρείσθαι τινα εκ τούτων μη έγκρατευόμενον, διά τὸ ἄδελον και ἀναπόδεικτον, τίς γάρ οίδεν ὅτε και ὅπως έγκρατεύεται, είτε και μή, ὁ ιερωμένος εκ τῆς ἡμοζύγου αὐτοῦ, ὥστε καθαιρείσθαι τὸν μη έγκρατευόμενον, λέγω, ὅτι καταλαμβάνεται κεκωλυμένον είναι τὸ διόλου ιερουργεῖν τοὺς ιερωμένους διά γάρ τούτο και ἐν τῷ ιγ' κανόνι τῆς ἐν τῷ Τρούλλῳ συνόδου, ἐφημερίας ἐμνήσθησαν οἱ Πατέρες. Και αἱ μεγάλοι δὲ ἐκκλησίαι κατά τούτον τὸν λόγον εἰς ἐβδομάδας διακροῦσι τὰς τῶν ιερωμένων διακονίας ὥστε οἱ μη ἐβδομαδικῶς ἀλλά καθ' ἐκάστην ιερουργοῦντες ἔνοχοι γίνονται τῷ κανόνι, ὡς διόλου συνόντες μετὰ τῶν οικείων συζύγων, και προφανῶς σκανδαλίζοντες, ὡς μη

Εκτός από τις ημέρες των νηστειών, οπότε η αποχή ήταν για τους συζύγους υποχρεωτική, είχαν αυτοί την ευχέρεια να διακόπτουν για ένα διάστημα τις συζυγικές σχέσεις «διά σφάροσύνην», δηλαδή για λόγους άσκησης. Αυτό όμως, κατά ρητή επιταγή των κανόνων, μπορούσε να γίνεται μόνον ύστερα από κοινή απόφασή τους¹²¹. Η μονομερής ενέργεια του ενός συζύγου αποδοκιμάστηκε από την Εκκλησία, όχι μόνον εξαιτίας των αιρετικών αντιλήψεων, που μία τέτοια ενέργεια ενδεχομένως υπέκρυπτε (βλ. πιο πάνω), αλλά και λόγω του κινδύνου να εξωθήσει τον άλλο σύζυγο σε εξωγαμικές λύσεις. Η ανάγκη της συμφωνίας των συζύγων στηρίχθηκε στη ρήση του Αποστόλου Παύλου «διά δὲ τὰς πορνείας ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα ἔχεται, και ἕκαστη τὸν ἴδιον ἄνδρα ἔχεται. Τῇ γυναικὶ ὁ ἄνθρωπος τὴν ὀφειλὴν ἀποδίδωτω, ὁμοίως δὲ και ἡ γυνὴ τῷ ἀνδρὶ. Ἡ γυνὴ τοῦ ἰδίου σώματος οὐκ ἐξουσιάζει, ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος ὁμοίως δὲ και ὁ ἄνθρωπος τοῦ ἰδίου σώματος οὐκ ἐξουσιάζει, ἀλλ' ἡ γυνὴ. Μὴ ἀποστερεῖτε ἀλλήλους, εἰ μήτι ἂν ἐκ συμφώνου πρὸς καιρὸν ἵνα σχολάσῃτε τῇ προσευχῇ και πάλιν ἐπὶ τὸ αὐτὸ ἦτε, ἵνα μὴ πειράξῃ ὑμᾶς ὁ σατανᾶς διὰ τὴν ἀκρασίαν ὑμῶν» (Α' Κορ. 7.2-5).

Το ίδιο ίσχυε ασφαλώς και για τους κληρικούς. Σε περίπτωση όμως που αυτοί αποφάσιζαν — λόγω της ιδιότητάς τους — να διακόψουν οριστικά τις σχέσεις με τις γυναίκες τους, συνεχίζοντας ωστόσο τη συμβίωση μαζί τους, η Εκκλησία δεν δειχθηκε πρόθυμη να το αποδεχθεί: Με τον κανόνα 30 της Πενθέκτης συνόδου επέβαλε τη διακοπή της συνοίκησης¹²², ὥστε να μην υπάρξει κίν-

έγκρατευόμενοι, κἂν τῇ ἀληθείᾳ ἐγκρατεύονται. Ὅπως γοῦν σήμερον οἱ πλείους τῶν ιερέων και τῶν διακόνων ἐβδομαδικῶς μὴ ιερουργοῦντες, ἀλλὰ καθ' ἐκάστην, ἢ ὡς σουπερευόντες, ἢ ὡς ἐν εὐκτηρίῳ δουλεύοντες, οὐ κολάζονται, ἀγνωῶ, και ζητῶ τὴν διόρθωσιν» (ΠΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Γ', σελ. 483-484). Βλ. σχετικά ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Περὶ τα οικονομικά του κλήρου της Μ. Εκκλησίας κατά τον Γ' αἰώνα. Ανέκδοτον "υπόμνημα" του πατριάρχου Αντωνίου Γ'», *Δίπτυχα* 1 (1979), σελ. 37-52 (σελ. 47 κ.ε.).

121. Βλ. τους κανόνες 14 της Γάγγρας (JOANNOU, τόμ. I.2, σελ. 95· ΠΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Γ', σελ. 110), 3 του Διονυσίου Αλεξανδρείας και 13 του Τιμοθέου Αλεξανδρείας (JOANNOU, τόμ. II, σελ. 13 και 248 κ.ε.· ΠΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 9 και 338 κ.ε.), καθώς και τα σχόλια στους κανόνες αυτούς.

122. JOANNOU, τόμ. I.1, σελ. 160 κ.ε. (ΠΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Β', σελ. 369).

δυνος να παραβιασθεί η κοινή απόφαση. «Τὸ γὰρ ταύταις συνοικεῖν, καὶ ὄραν αὐτὰς συνεχῶς, εἰς παροξυσμὸν μίξεως γίνονται ἂν αὐτοῖς» παρατηρεῖ ο Ζωναράς¹²³.

Το ότι οι δύο σύζυγοι καθίστανται διὰ του γάμου «σάρξ μία» εμφανίζεται συχνά στα κανονικά κείμενα. Με αυτό το σκεπτικό δικαιολογεί ο Μέγας Βασίλειος στον κανόνα 87 όλα τα γαμικά κωλύματα εξ αγχιστείας: «Τί γὰρ ἂν γένοιτο οικειότερον ἀνδρὶ τῆς ἑαυτοῦ γυναικός, μᾶλλον δὲ τῆς ἑαυτοῦ σαρκός; “Οὐ γὰρ ἔτι εἰσὶ δύο, ἀλλὰ σὰρξ μία.” Ὡστε διὰ τῆς γυναικός ἢ ἀδελφῆ πρὸς τὴν τοῦ ἀνδρὸς οικειότητα μεταβαίνει»¹²⁴. Καὶ ο Ἰωάννης Ζωναράς ἐκεῖ στηρίζεται για να δικαιολογήσει τα πολυάριθμα κωλύματα ιεροσύνης (ἢ και λόγους καθαιρέσεως) που απορρέουν ἀπὸ το πρόσωπο τῆς γυναικῆς του κληρικοῦ. Εἰδικά για τὴν περίπτωση τῆς μοιχείας γράφει: «Ἡ γὰρ μοιχευθεῖσα μεμίασται· ὁ δὲ ταύτῃ μιγνύμενος, ἔν σῶμα γίνεται· καὶ λοιπὸν μετέχει κάκεινος τοῦ μιάσματος· ὁ δὲ μεμιασμένος πῶς δεχθήσεται εἰς τι θεῖον λειτουργήμα;»¹²⁵

Το γεγονός ὅμως ὅτι αποτελοῦν «σάρκα μίαν» δεν παρέχει στους συζύγους ἀπεριόριστες δυνατότητες στον ερωτικό τομέα. Με ἀφορμὴ τὴν ἀπαγόρευση του κανόνα 77 τῆς Πενθέκτης συνόδου, να συλλοῦνται ἄνδρες και γυναῖκες, διατυπώθηκε το ερώτημα, αν αὐτὴ ἰσχύει και για τους συζύγους. Η ἀπάντηση που δίνει ο Βαλασαμῶν εἶναι καταφατική, με το ἐπιχείρημα, ὅτι «κἂν δοκῶσιν οἱ ἡμόζυγοι ἔν σῶμα εἶναι, ἀλλ’ οὐκ ἐφεῖται αὐτοῖς κακῶς τοῖς οικείοις χρῆσασθαι μέλεσιν· ἐπίτῃ γε, εἰ τοῦτο ἦν, οὐδὲ οἱ ἐπιχειρήσαντες ἑαυτοὺς ἀνελεῖν ἂν ἐκολάζοντο»¹²⁶. Η ἴδια βασικὴ σκέψη υποκρύπτεται και στα γραφόμενα του Γρηγορίου Νύσσης στον κανόνα 4 «περὶ δικαίας χρήσεως τοῦ ἰδίου σκεύους»: «Πᾶν οὖν τὸ μὴ νόμιμον, παράνομον πάντως, καὶ ὁ μὴ τὸ ἴδιον ἔχων δηλαδὴ τὸ ἄλλότριον ἔχει τῷ γὰρ ἀνθρώπῳ μία δέδοται παρὰ τοῦ Θεοῦ βοηθός,

καὶ τῇ γυναικὶ μία ἐφήρμοσται κεφαλὴ· οὐκοῦν, εἰ μὲν τις “τὸ ἴδιον ἑαυτοῦ σκεῦος”, καθὼς ὀνομάζει ὁ θεὸς ἀπόστολος, ἑαυτῷ κτήσαιτο, συγχωρεῖ ὁ νόμος τῆς φύσεως τὴν δικαίαν χρῆσιν»¹²⁷.

Σε λεπτομέρειες ὡς πρὸς τον καθορισμὸ του πλαισίου τῆς «δικαίας χρήσεως» των συζυγικῶν μελῶν δεν υπεσιήλθαν οἱ συντάκτες των ἀποστολικῶν, πατερικῶν και συνοδικῶν κανόνων. Αὐτό, τόσο στην Ἀνατολή ὅσο και στη Δύση, υπήρξε ἀντικείμενο των διαφόρων ἐξομολογητικῶν ἐγχειριδίων. Ενώ ὅμως οἱ συγγραφεῖς των δυτικῶν συλλογῶν ἐπιτιμίων προχώρησαν σε ἐντυπωσιακά ἀναλυτικὲς ἀπαγορεύσεις¹²⁸, τα κατὰ κανόνα ἀνώνομα ἢ ψευδεπίγραφα ἀντίστοιχα ἔργα τῆς Ἀνατολῆς παρουσιάζουν ἀπόλυτη ὁμοιομορφία στην πενιχρότητα των σχετικῶν διατάξεων, πράγμα που μᾶλλον οφείλεται ἐν μέρει στην προέλευσή τους και ἐν μέρει στον σκοπὸ που ἐπιδίωκαν. Εξηγούμαι καλύτερα: Ο κύριος ὄγκος αὐτῶν των διατάξεων περιέχεται στις ἐξομολογητικὲς συγγραφές του (Ψευδο)Νηστευτῆ, που ἔχουν ὡς ἀπώτερη πηγή τους κανόνες του Μεγάλου Βασιλείου και, σε μικρότερη κλίμακα, του Γρηγορίου Νύσσης. Σκοπὸς τῆς σύνταξης αὐτῶν των ἔργων δεν ἦταν ἡ τροποποίηση τῆς ἀντικειμενικῆς (ἢ και τῆς υποκειμενικῆς) ὑποστάσεως των διαφόρων ἀμαρτημάτων, δηλαδὴ των ἐκκλησιαστικῶν ἀδικημάτων, ἀλλὰ του μετριασμοῦ των αὐστηρῶν ποινῶν που προέβλεπαν οἱ κανόνες των δύο αὐτῶν Πατέρων.

Ὅπως και ἀν ἔχει το πράγμα, ἡ γενετήσια πρακτικὴ που συγκεντρώνει τα περισσότερα πυρὰ εἶναι ἡ λεγόμενη «παρὰ φύσιν»¹²⁹.

123. Βλ. το σχόλιο στον παραπάνω κανόνα (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Β', σελ. 370-7).

124. JOANNOU, τόμ. II, σελ. 166-24-28 (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 263-7.11).

125. Σχόλιο στον κανόνα 8 τῆς Νεοκαισαρείας (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Γ', σελ. 82-29-83.1).

126. Σχόλιο στον κανόνα 77 τῆς Πενθέκτης (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Β', σελ. 485-14-17).

127. JOANNOU, τόμ. II, σελ. 212-15-22-213-1,2 (ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 308-27-309.1). Στο κείμενο ἐννοεῖται το ἀποστολικὸ χωρίο Πρὸς Θεσσαλονικεῖς Α' 4.5. Βλ. για το χωρίο αὐτό Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, «Οἱ δύο πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολὲς στὰ κείμενα τοῦ ἀνατολικοῦ κανονικοῦ δικαίου», ΚΓ' Δημητριά, Β' Ἐπιστημονικὸ Σύμπόσιο: Χριστιανικὴ Θεσσαλονικὴ ἀπὸ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου μέχρι καὶ τῆς Κωνσταντινείου ἐποχῆς (Θεσσαλονικὴ, 1990), σελ. 129-154 (σελ. 134 κ.ε.).

128. Για πρόχειρη ἐνημέρωση βλ. τὴ μελέτη του Μ. SCHWAIBOLD, «Mittelalterliche Bußbücher und sexuelle Normalität», *Ius Commune* 15 (1988), σελ. 107-133.

129. Βλ. για παράδειγμα το Κανονάριον στην ἐκδοση του SUVOROV, σελ. 413 κ.ε.: «Ἔστι δὲ γυναικεῖα ἀρσενοκοιτία, εἰς ἣν οἱ ἄνδρες ἐλεεινῶς σκοτούμενοι, τὸν καθαρὸν καταλιπόντες ἄρτον, τὸν σκυβαλώδη τυφλώττοντες ἐσθίουσιν· ἤγουν τὴν γυναικεῖαν ἀφέντες φύσιν, ἐπὶ τὸν ἀφεδρῶνα τὰς ἀθλίας καὶ μὴ

Ο λόγος αυτής της έντονης αποδοκιμασίας — μολονότι δεν αναφέρεται ρητά στα σχετικά χωρία — είναι απλό: θεωρείται προσβολή του Δημιουργού, επειδή όργανα του σώματος χρησιμοποιούνται για σκοπό διαφορετικό από εκείνο, για τον οποίο προορίστηκαν. Η πρωκτική συνουσία χαρακτηρίζεται συνήθως στις πηγές ως «γυναικεία αρρενομανία», γι' αυτό και σε ορισμένους από τους εξομολογητικούς νομοκάνονες απειλείται με την ποινή της αρσενοκοιτίας¹³⁰, χωρίς όμως να λείπουν και άλλες συλλογές, στις οποίες η αντιμετώπιση είναι είτε πολύ αυστηρότερη¹³¹ είτε και πολύ ηπιότερη¹³².

Το γεγονός, ότι η μέθοδος αυτή συνεύρεσης δεν αγνοείται σε καμία από τις συλλογές επιτιμίων δείχνει, ότι ήταν μάλλον διαδεδομένη. Σε επίρρωση αυτής της υπόθεσης έρχεται και η εκκλησιαστική νομολογία. Το ότι πρόκειται για μία μοναδική περίπτωση δεν μειώνει τη σημασία της, γιατί πρέπει να ληφθεί υπόψη, ότι και σήμερα ακόμη — ύστερα από οκτώ σχεδόν αιώνες — τέτοιες υποθέσεις δύσκολα φθάνουν στις αίθουσες των δικαστηρίων, και αν ναι,

βουλομένης πορνέουσι γυναίκας· πολλάκις δὲ καὶ τὰς ἰδίας οἱ πολλοὶ πλείω τῶν ἀνδρομανῶν ἀρρενοκοιτῶν ὑποστήσονται· καὶ ἔνθεν ἐν τῇ ἐπιτιμῆσει καὶ ἐκείθεν ἀνηλεῶς τὴν κόλασιν ἔξουσιν ὑπὲρ πάντας.» Πρβλ. τὴν ἴδια περίπου διατύπωση τόσο στον ARRANZ, σελ. 58 όσο και στον A.J. ALMAZOV, στα *Zapiski imperatorskago Novorossijskago Universiteta*, ἐτ. 1903, σελ. 194, σημ. 60.

130. Βλ. τα κεφάλαια 41 και 42 του νομοκάνονα του PAVLOV, ὁ.π., σελ. 167 κ.ε.: «Ὁ εἰς τὴν γυναῖκα του ἀρρενομανήσας, ἤγουν εἰς τὸ παρὰ φύσιν, χρόνους δεκαπέντε μὴ κοιωνήσῃ· ἱερὺς δὲ οὐ γίνεται. Ὡσαύτως καὶ ἡ γυναῖκα κανονίζεται, ἐὰν μὲ τὸ θέλημά της ἔγινεν· εἰ δὲ μὲ τὸ στανίον της ἔγινεν, ὀλιγώτερον, ὡς οἶδας τὸ γινόμενον. Ὁμοίως καὶ ὁ εἰς ξένην ἀρρενομανήσας, χρόνους ἰε'.»

131. Βλ. τὸ Κανονάριον στὴν ἐκδοσὴ SUVOROV, σελ. 414: «Τὸ δὲ τῆς ἀρρενοκοιτίας ὁμοίως τοῖς κτηναβάταις ὄρισται ἰε' ἔτη, ὡς καὶ τοῖς ἐπὶ μοιχείᾳ ἀλοῦσι· τὸ δὲ τῆς γυναικείας ἀρρενομανίας ἕως καὶ τῶν λ' χρόνων, ὡς καὶ τῆς συντέκνου καὶ τῆς ἰδίας μητρὸς τὴν ἐπιτίμησιν κέχρηται.» Πρβλ. καὶ μία ἀπόκριση ἀγνωστῆς προέλευσης στὸν κώδικα τῆς Εθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος με ἀριθμὸ 1380, μέρος II, σελ. 380: «Ἄνῃρ τις ἐχρήσατο τῇ ἰδίᾳ γυναικὶ κατὰ ἀρρενομανίαν, λέγων ὅτι ἔξουσιν ἔχω ἐν τοῖς ἑμοῖς ὡς βούλομαι. Ἐγὼ δὲ λέγω, ὅτι δεῖ ἐπιτιμᾶσθαι τὸν τοιοῦτον σφοδρότερον τοῦ ἀρρενομανοῦντος.» (Ἐπ' αὐτοῦ βλ. πιο κάτω στὴ μελέτῃ ἀρ. IV τὶς σημ. 244, 245 καὶ 246.)

132. Σύμφωνα με ἄλλη μορφή του Κανοναρίου, που ἐξέδωσε ο J. MORINUS, *Commentarius historicus de disciplina in administratione sacramenti poenitentiae*, τόμ. II, Paris, 1651, σελ. 109AB, ἡ πράξη τιμωρεῖται, ἀνάλογα με τὶς ἐιδικότερες περιστάσεις, με ὀλιγόχρονο ἀφορισμὸ.

συχνά με διαφορετικὴ αἰτιολογία ἀπὸ τὴν πραγματικὴ. Ἐδώ, εὐτυχῶς, τὸ σχετικὸ κείμενο εἶναι πολὺ διαφωτιστικὸ. Σὲ ἐγγραφοῦ του πρὸς τὸν ἐπίσκοπο Πελαγονίας, ἀπαντώντας σὲ ἄσχετο ἐρωτήματα, συνιστᾷ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδας Δημήτριος ὁ Χωματιανὸς (ἢ Χωματηνός), νὰ γίνῃ δεκτὴ ἡ αἴτηση μιᾶς γυναίκας που ζητοῦσε νὰ διαζευχθεῖ τὸν σύζυγό της τὰ τῶν ἀνδρομανοῦντων ἐν ταύτῃ διαπραττόμενον. Οἱ δυσκολίες στὴν ὑπόθεση αὐτὴ ἦταν πολλαπλές: πρῶτα ἡ δυσχέρεια ἀπόδειξης τῶν πραγματικῶν περιστάσεων που συνιστοῦσαν τὴ βάση τῆς αγωγῆς διαζυγίου, κυρίως ὅμως ὅτι ὁ ἐξαναγκασμὸς σὲ συνουσία παρὰ φύσιν δὲν προβλεπόταν ὡς λόγος διαζυγίου. Καὶ μολονότι ὁ Χωματιανὸς παραδέχεται, ὅτι ἀπὸ μὲν τῆς νομικῆς ἀκριβείας, οὐκ ἔστιν ἔξὸν τῆς ὁμοζυγίας ταύτης γενέσθαι διάζευξιν, καταλήγει στὸ συμπέρασμα, ὅτι εἶναι δυνατὴ ἡ ἐκδοσὴ τοῦ διαζυγίου, με ἀναλογικὴ ἐφαρμογὴ τῆς διατάξεως, που χορηγεῖ διαζύγιο στὴ γυναῖκα, ἀν ἀποδείξει ὅτι ὁ ἀνδρὰς τῆς ἐπιβουλεύθηκε τὴ σωφροσύνη της, ἐξωθώντας τὴν σὲ μοιχείαν¹³³, δοθέντος ὅτι καὶ στὴ συγκεκριμένη περίπτωση ἡ συμπεριφορὰ τοῦ συζύγου της αιτούσας ἔχει τὴν ἴδια βαρύτητα¹³⁴.

Ἄλλες παραλλαγές γιὰ τὴν κατὰ ζεύγη ἐπίτευξη γενετήσιας ἱκανοποίησης δὲν περιγράφονται εἰδικὰ στὶς συλλογές ἐπιτιμίων, γιατί οἱ σχετικὲς ἀπαγορεύσεις διατυπώνονται με πολὺ γενικὲς ἐκφράσεις. Ἀπὸ ἓνα σχόλιο τοῦ Βαλσαμῶνος σὲ κανὸνα τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, καθὼς καὶ ἀπὸ μίᾳ ἀνώνυμῃ ἀπόκριση προκύπτει ὡστὸς ὅτι ἡ ἐντονη ἀποδοκιμασία γιὰ τὸν στοματικὸ ἐρώτα, χωρὶς ὅμως νὰ συναίγεται καὶ ἡ ποινὴ που ἡ πράξη αὐτὴ επέσυρε. Τὰ κείμενα αὐτὰ δὲν ἀφήνουν πάντως καμία ἀμφιβολία γιὰ τὸ ὅτι οἱ συντάκτες τοὺς εἶχαν ὑπόψῃ τοὺς ἐκείνη τῇ μορφῇ συνεύρεσης, στὴν ὁποία τὸν ἐνεργὸ ρόλο ἔχει ὁ ἀνδρὰς¹³⁵. Αὐτὸ ὅμως σὲ καμία περίπτωση δὲν

133. Πρόκειται γιὰ τὴν ἰουστινιάνεια Νεαρά 117.9.3 (= Βασιλικά 28. 71.9).

134. Βλ. τὸ ἐγγραφοῦ τοῦ Χωματιανοῦ στὸν G. PRINZING, *Demetrii Chomatiani Ponemata Diaphora*, σειρὰ «CFHB» (ἀρ. 38), Berlin - New York, 2002, σελ. 69 κ.ε. ἀρ. 17· πρβλ. καὶ PITRA, *Analecta*, στ. 71-74.

135. Βλ. τὸ σχόλιο στὸν κανὸνα 70 τοῦ Μεγάλου Βασιλείου: «Ἄλλοι εἶπον, ὡς τινες τῶ ἀφροδισίῳ πυρὶ διακαῶς ἐκκαϊόμενοι, ὡς κύλιαι χρῶνται τῶ γυναικείῳ αἰδοίῳ, καὶ δι' αὐτοῦ (ὦ τοῦ μύσου!) κατὰπτυστον πῶμα πίνουσι, καὶ τὰ χεῖλη καταμιάνουσιν. Ἔτεροι λέγουσιν, ὡς τινες ἐρωτομανοῦντες τὴν γυναικεῖ-

σημαίνει, ότι η τυχόν αντιστροφή των ρόλων ήταν ηθικώς αδιάφορη. Απλώς και μόνον για λόγους κοινωνικο-ψυχολογικούς είχαν οι σχετικές επιταγές ή απαγορεύσεις ως αποδέκτες τους άνδρες.

Εκτός από τον χρόνο και τον τρόπο των ερωτικών περιπτώσεων, από τη μελέτη των κανονικών κειμένων μπορεί να διαπιστώσει κανείς και περιορισμό ως προς τον τόπο. Ο κανόνας 97 της Πενθέκτης συνόδου καταδικάζει τους *ἢ γαμετῆ συνοικοῦντας, ἢ ἄλλως ἀδιακρίτως τοὺς ἱεροὺς τόπους κοινοποιούντας καὶ καταφρονητικῶς περὶ αὐτοὺς ἔχοντας, καὶ οὕτως ἐν αὐτοῖς καταμένοντας* και επιτάσσει την αποβολή τους από τα «κατηχούμενα»¹³⁶. Όπως σωστά παρατηρούν οι ερμηνευτές, εδώ πρόκειται μόνο για τα οικοδομήματα που βρίσκονται σε άμεση τοπική σχέση με τον ναό, όπως τα ονομαζόμενα «κατηχούμενα» ή «κατηχουμενεῖα», και όχι για οποιοδήποτε ακίνητο που ανήκει κατά κυριότητα στην Εκκλησία. Στα κτίρια αυτά απαγορεύουν οι Πατέρες τη μόνιμη διαβίωση οικογενειών (χωρίς να εξαιρούνται και αυτές των κληρικών), γιατί αυτό οδηγεί σε βεβήλωση του ιερού τόπου. Μολονότι δεν αναφέρεται ρητώς στα σχόλια των τριών κανονολόγων Ζωναρά, Βαλσα-

αν καταφιλοῦσιν αἰσχύνην, καὶ οὐκ αἰσχύνονται, ἀλλὰ λέγουσι, τὰ χεῖλη ἡμῶν παρ' ἡμῖν ἔστι, τίς ἡμῶν ἔσται κύριος;» (ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 229₃₂-230₃). Πάντως ως προς την ποινή προτείνει ο ερμηνευτής αυτός, σε περίπτωση που ο δράστης είναι κληρικός, πρόσκαιρο αφορισμό και όχι καθαίρεση, επειδή δεν διέπραξε «τέλειον ἁμάρτημα διὰ συνουσιασμοῦ» (ό.π., σελ. 230₁₃-14). Την ίδια άποψη διατυπώνει και ο συντάκτης ανέκδοτης απόκρισης από τον κώδικα του Εσχοριάλ 455 (Ψ II 20), που αναφέρθηκε και πιο πάνω (σημ. 102), στο φ. 105 β II: «Τοὺς δὲ μολυνθέντας τὰ ἴδια χεῖλη ἐκ τῆς συνεχοῦς τῶν ἀτίμων μελῶν ἐπαφῆς τῶν ἀσέμνων γυναικῶν ἢ ἄλλως, ὡς ἔγραψας, τὸ στόμα μιανθέντας οὐ διὰ χρήσεως (χρίσεως;) τοῦ ἁγίου μύρου καθαρῖσωμεν, ὅτι μηδὲ τὴν ὀρθὴν ἠρνήσαντο πίστιν, ἀλλ' εἰ μὲν καὶ τὸ ἔργον τῆς πορνείας ἢ τῆς παρὰ φύσιν μίξεως ἐπέτελεσαν, ἀρκέσει αὐτοῖς ἡ νενομισμένη τῶν τοιούτων ἁμαρτημάτων ἐπιτίμῃσις καὶ μετάνοια. Εἰ δὲ μέχρι τοῦ μιανθῆναι τὰ χεῖλη ἢ καὶ τὸ στόμα τὸ μῦσος προεχώρησεν, οὐ μέντοι σφίσι τὸ ἔργον ἐτελέσθη, τῆνικαῦτα ἔλαφροτέρως ἐπιτιμηθῆσονται...» Στοματικό ἔρωτα υπαινίσσεται και ο Βασίλειος Αγκύρας στο κεφάλαιο 61 του λόγου «περὶ παρθενίας», που φευδεπιγράφως αποδιδόταν στον Μέγα Βασίλειο (PG 30, στ. 796 CD).

136. JOANNOU, τόμ. I.1, σελ. 234 κ.ε. (: ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Β', σελ. 536).

μῶνος και Αριστηνού¹³⁷, και πολύ λιγότερο στο κείμενο του κανόνα, ασφαλώς συνετέλεσε στην έκδοσή του και η εξής σκέψη: ότι αν ζουν συζυγικά ζεύγη μέσα στα οικήματα αυτά, τότε είναι αναπόφευκτη συνέπεια, να επιδίδονται οι σύζυγοι εκεί μέσα σε ερωτικές δραστηριότητες που κρίθηκαν ασυμβίβαστες με τον χαρακτήρα των τόπων ως ιερών.

Από όσα εκτέθηκαν πιο πάνω μπορεί να διατυπωθεί το συμπέρασμα, ότι η Εκκλησία δεν αντιμετωπίζει κατ' αρχήν εχθρικά τη γενετήσια συνάφεια¹³⁸, υπό τη βασική προϋπόθεση, ότι τελείται από πρόσωπα συνδεόμενα με τα δεσμά του γάμου, και μάλιστα γάμου που έχει ευλογηθεί από λειτουργούς της¹³⁹, επειδή με την ιερολογία του γάμου αφαιρέθηκε από τη συνάφεια αυτή ο χαρακτήρας του προπατορικού αμαρτήματος, στο πλαίσιο της θείας οικονομίας¹⁴⁰. Υπό τα δεδομένα αυτά, ναι μεν εξάιρεται η αξία της παρθε-

137. Από τους τρεις μόνον ο Βαλσαμών παραθέτει μία στοιχειώδη αιτιολογία: «Κοινοποιούνται δὲ οἱ ἱεροὶ τόποι, διὰ τοῦ καταμένειν μετὰ γυναικῶν, δι' ἀλαλαγῆς μελισμάτων ἀσημῶνων καὶ ἀπρεπῶν, καὶ διὰ κατασκευῆς παρακελλίων, ἢ μαγειρείων, ἢ ἄλλων τοιούτων» (ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Β', σελ. 537₃₁-538₂).

138. Μολονότι γίνεται συνήθως λόγος για τη στάση της Εκκλησίας γενικώς, πρέπει να σημειωθεί, ότι οι απόψεις των επί μέρους εκκλησιαστικών συγγραφέων — ιδίως μάλιστα στα θέματα που έχει ως αντικείμενο η μελέτη αυτή — ποικίλλουν. Η διαφοροποίηση αυτή μπορεί να οφείλεται σε διάφορους λόγους, πρώτιστα όμως κοινωνικής χροιάς. Έτσι για παράδειγμα δικαίως επισημαίνει ο H.-G. BECK, ό.π. (σημ. 1), σελ. 50 κ.ε., ότι ο λόγος για την αυστηρότητα του Μεγάλου Βασιλείου πρέπει να αναζητηθεί στο γεγονός, ότι η μικρή κοινωνία της Καισαρείας δεν μπορούσε να συγκριθεί με το κοσμοπολιτικό περιβάλλον μιας Κωνσταντινουπόλεως ή Αντισοχείας, όπου τα «ἤθη» είχαν διαμορφωθεί κάτω από την επίδραση άλλων παραγόντων. Πέρα από αυτό, αποδέκτες των επιταγών ή απαγορεύσεων του Μεγάλου Βασιλείου ήταν εν πολλοῖς οι μοναχοί. Πρβλ. και Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΕΛΟΣ, *Γάμος, σεξουαλικότητα και αγαμία* (μετάφραση Δ. ΒΑΚΑΡΟΥ), Θεσσαλονίκη, 1986, σελ. 51 κ.ε.

139. Ακόμη και μόνη η ιερολογία της μνηστείας αφαιρεί κατά κάποιον τρόπο την ηθική απαξία από τις γενετήσιες σχέσεις, στις οποίες οι μνηστευόμενοι πρόωρα προχώρησαν. Βλ. ενδεικτικά την απόκριση με αριθμό 2 του Νικήτα Θεσσαλονίκης (ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Ε', σελ. 383).

140. Πολύ χαρακτηριστικά είναι όσα γράφει ο Βαλσαμών στη συγγραφή του «περὶ τοῦ εἰ χρῆ τὸν αὐτὸν καὶ ἓνα δυσὶ δισεξαδέλφαις συνάπτεσθαι» (ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 561₂₁-562₇).

νίας¹⁴¹ ή, εν πάση περιπτώσει, της τήρησης αγνείας με απόλυτη συνέπεια, αλλά έξω από τα όρια αυτής της αυτοδέσμευσης οι συζυγικές σχέσεις εμφανίζονται ως εκπλήρωση υποχρέωσης προς τον Θεό και ως συμμόρφωση προς θεία εντολή. Γι' αυτό και η αποστροφή προς τα γεννητικά όργανα ή η περιφρόνησή τους είναι κατακριτέα ως ύβρις προς τον Δημιουργό που τα έπλασε¹⁴². Εξυπακούεται βέβαια, ότι λόγω του «ανδροκεντρικού» χαρακτήρα του όλου συστήματος της γενετήσιας ηθικής, νοούνται εδώ τα ανδρικά γεννητικά όργανα. Σε ακραίους ωστόσο μοναχικούς κύκλους των μέσων χρόνων η στάση απέναντί τους ήταν σαφώς αρνητική¹⁴³. Απόρροια πάντως της βασικής θέσης, ότι και τα όργανα αναπαραγωγής αποτελούν θείο δημιούργημα, ήταν η έντονη αποδοκιμασία (και τιμωρία) του ευνουχισμού, αν δεν επιβαλλόταν από λόγους υγείας¹⁴⁴.

Στην πατερική φιλολογία, όποτε γίνεται λόγος για τη χρήση των γεννητικών οργάνων, τονίζεται ότι πρέπει να είναι «έννομη».

141. Βλ. για παράδειγμα την πραγματεία «περί παρθενίας» του Ιωάννου Χρυσοστόμου στην έκδοση Η. MUSURILLO - Β.Μ. GRILLET, σειρά «Sources chrétiennes» (αρ. 125), Paris, 1966), καθώς και τον λόγο «περί παρθενίας» του Βασιλείου Αγκύρας (βλ. πιο πάνω σημ. 135, PG 30, στ. 669-809). Βλ. ακόμη το κεφάλαιο «περί παρθενίας» από την *Ἐκδοσιν ἀκριβῆ τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως* του Ιωάννου Δαμασκηνού, στην έκδοση Ν. ΜΑΤΣΟΥΚΑ, Θεσσαλονίκη, 1976, σελ. 430 κ.ε. Εδώ όμως πρέπει να διευκρινιστεί, ότι στα πρώιμα έργα το βάρος πέφτει στην προσπάθεια εννοιολογικής οριοθέτησης της αντίληψης της εγκράτειας στην ορθόδοξη διδασκαλία από τις διάφορες αιρετικές δοξασίες περί αγαμίας. Αργότερα προβάλλεται κυρίως η παρθενία ως χριστιανική αρετή αυτή καθ' εαυτήν.

142. Βλ. κυρίως τα σχόλια του Ζωναρά και του Βαλσαμώνος στον κανόνα 8 της Πρωτοδευτέρας συνόδου (ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Β', σελ. 677¹⁶⁻²⁰ και σελ. 678³⁻¹⁰), καθώς και στους κανόνες 21-24 των «Αποστόλων» ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Β', σελ. 30 κ.ε.).

143. Για παράδειγμα, Συμεών ο Νέος Θεολόγος στον ύμνο με αριθμό 15 χαρακτηρίζει το ανδρικό γεννητικό όργανο ως *τὸ ἀσχημὸν μέλος*. Βλ. την έκδοση των J. KODER - J. PARAMELLE, τόμ. Ι, Paris, 1969, σελ. 290¹⁶⁵, ή του Α. KAMBYLIS, Berlin-New York, 1976, σελ. 107¹⁶⁶.

144. Βλ. τους κανόνες 21-24 των «Αποστόλων», Ι της Α' Οικουμενικής συνόδου και 8 της Πρωτοδευτέρας. Καταδικάζεται επίσης ο ευνουχισμός ως μέσο για την εξασφάλιση αγνείας, επειδή θεωρείται απρόσφορο, εφόσον η «σωφροσύνη» δεν θα είναι εκουσία, αλλά αναγκαστική. Βλ. σχετικά από τον λόγο «περί παρθενίας» του Βασιλείου Αγκύρας (ό.π., σημ. 135) το κεφάλαιο 61 (στ. 793 κ.ε.).

Συμβαίνει δε αυτό, όταν γίνεται υπό τέτοιες συνθήκες, ώστε να εκπληρώνεται η γνωστή εντολή προς τους πρωτοπλάστους σχετικά με την αναπαραγωγή του ανθρώπινου γένους¹⁴⁵. Με άλλα λόγια οι συζυγικές σχέσεις επιτρέπονται μόνον υπό τη μορφή συνουσίας, που — θεωρητικά τουλάχιστον — να μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα τη σύλληψη¹⁴⁶. Γι' αυτό και αποκλείεται κάθε είδος ερωτικής προσέγγισης, στο οποίο δεν συντρέχει η πιο πάνω προϋπόθεση, είτε λόγω της μορφής της επαφής είτε λόγω της ηλικίας των προσώπων (υπερήλικες). Υπό το πρίσμα αυτό πρέπει να γίνει αντιληπτή υπόδειξη του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Αθανασίου Α' (1289-1293, 1303-1309), περιεχόμενη σε «γράμμα τὸ πρὸς ἀρχιερέα διδόμενον ἀπερχόμενον τῆ λαχούση μετὰ τὴν χειροτονίαν»: «Ἐν τοῖς συνοικεσίοις τηρεῖσθαι τὸ ἄνηβον, τὸ ἐξ αἵματος, τὸ ἐξ υἰοθεσίας καὶ τοῦ ἁγίου βαπτίσματος, κἀν τοῖς ἐπιτετραμμένοις τὸ εὐπρεπές, καὶ μὴ συνάπτειν γηραιῶ νεαράν, μηδὲ πρὸ εὐλογήσεως συγκοιμᾶσθαι¹⁴⁷.» Με τη λακωνική αυτή διατύπωση επισημαίνει ο γνωστός για την αυστηρότητα των ηθών του πατριάρχης Αθανάσιος τα βασικά γαμικά κωλύματα, εισάγοντας συγχρόνως ένα νέο, πέρα από όσα προέβλεπε η πολιτειακή νομοθεσία: τη μεγάλη διαφορά ηλικίας των μελλονύμφων.

Κίνητρο πρέπει να αποτελεί ο έρωτας προς τον Θεό και όχι του ενός συζύγου προς τον άλλο¹⁴⁸. Συνέπεια αυτής της θεώρησης είναι ότι απορρίπτεται κατηγορηματικά οποιαδήποτε γενετήσια ηδονή

145. Βλ. την επιστολή του Μεγάλου Αθανασίου προς Αμμούν μονάζοντα, στην οποία ο άγιος υπεραμύνεται της άποψης, ότι ο Θεός που δημιούργησε τα όργανα θέλησε αυτά να χρησιμοποιούνται (JOANNOU, τόμ. ΙΙ, σελ. 63 κ.ε.· ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 69⁶⁻¹⁵).

146. Συχνά φθάνουν οι εκκλησιαστικοί συγγραφείς, ιδίως όταν ανήκουν στον άγαμο κλήρο, σε ακραίες διατυπώσεις, όπως για παράδειγμα ο Συμεών Θεσσαλονίκης στην απόκριση με αριθμό 14-15: «Ὡστε κατὰ συγχώρησιν ἐστὶν ὁ γάμος, χάριν τῆς παιδοποιίας καὶ μόνον, καὶ τῆς τοῦ γένους διαδοχῆς...» (PG 155, στ. 865 Β).

147. Βλ. ΣΠ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Εγκύκλιος επιστολή του πατριάρχου Αθανασίου Α' προς τους νεοχειροτονουμένους αρχιερείς», *Ορθοδοξία και Οικουμένη. Χριστήριος τόμος προς τιμήν του Οικουμενικού Πατριάρχου Βαρθολομαίου Α'*, Αθήνα, 2000, σελ. 455-468 (σελ. 459, 463).

148. Βλ. παραπομπές στις πηγές στην BARBARA QUINT (ό.π., σημ. 38), σελ. 180 κ.ε.

και απόλαυση¹⁴⁹ πέρα από το minimum ικανοποίησης, που είναι αναγκαίο για την επίτευξη του πιο πάνω σκοπού.

Όπως παρατηρεί ο Ιωάννης Δαμασκηνός: «Καλή μὲν ἡ τεκνογονία, ἣν ὁ γάμος συνέστησε, καὶ καλὸς ὁ γάμος διὰ τὰς πορνείας, ταύτας περικόπτων καὶ τὸ λυσιπῶδες τῆς ἐπιθυμίας διὰ τῆς ἐνόμου μίξεως οὐκ ἔων πρὸς ἀνόμους ἐκμαίνεσθαι πράξεις¹⁵⁰.» Είναι φανερό, ότι η μοναρχοκρατούμενη βυζαντινή Εκκλησία επιδίωξε να περιορίσει, όσο ήταν δυνατόν, τον επικοινωνιακό ρόλο της ερωτικής ἔλξης και της συναφούς δραστηριότητας, πράγμα όμως που, αν τουλάχιστον κρίνουμε από τη φιλολογική παραγωγή της εποχής εκείνης (ακόμη και από λογοτεχνικά είδη που προσιδιάζουν απόλυτα στον εκκλησιαστικό χώρο, όπως η αγιολογία) είναι πολύ αμφίβολο αν πέτυχε¹⁵¹.

149. Βλ. το σχόλιο του Αριστηνού στον κανόνα 32 του Μεγάλου Βασιλείου: «Πρὸς θάνατόν ἐστι κατάγουσα ἁμαρτία, ἡ τῆς σαρκὸς ἡδονή» (στο ΡΑΛΛΗΣ - ΠΟΤΑΝΗΣ, τόμ. Δ', σελ. 17519). Βλ. επίσης τον Γρηγόριο Νύσσης που στον κανόνα 4 αποδίδει όλα τα γενετήσια εγκλήματα στη ροπή δι' ἐπιθυμίαν καὶ ἡδονήν (ό.π., σελ. 308). Πρβλ. και BARBARA QUINT, ό.π. (σημ. 38), σελ. 186 κ.ε.

150. Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως (ό.π., σημ. 143), σελ. 436.
151. Βλ. H.-G. BECK, ό.π. (σημ. 1), *passim* (ιδίως σελ. 85 κ.ε.).

III.

Ἔρωσ και νόμος στο Βυζάντιο*

Γενικές παρατηρήσεις

Η «εγκληματοποίηση» ορισμένης συμπεριφοράς προϋποθέτει ότι αυτή θίγει κάποια αγαθά, που στο πλαίσιο μιας ἔννομης τάξης έχει κριθεί ότι πρέπει να τύχουν προστασίας. Γι' αυτό και τα αγαθά αυτά, πάντοτε ἄυλα, χαρακτηρίζονται ως «προστατευόμενα ἔννομα αγαθά». Η διαδικασία που μέσα σε κάθε δικαιοταξία ακολουθηθηκε για την επιλογή των αγαθών αυτών, αλλά και η φύση τους, ερευνώνται από την εγκληματολογική θεωρία — και όχι μόνον, γιατί και οι κοινωνιολόγοι, και μάλιστα του δικαίου, αλλά και οι κοινωνικοί ανθρωπολόγοι έχουν γνώμη πάνω σε αυτό. Πρέπει δε να τονιστεί, ότι οι βασικές απόψεις των ερευνητών είναι ως προς τα θέματα αυτά εκ διαμέτρου αντίθετες, λογική συνέπεια του ότι οι εκπρόσωποι των διαφόρων «σχολών» εκκινούν από διαφορετικές ιδεολογικές αφητηρίες.

Η σφαίρα των γενετήσιων σχέσεων αποτελεί χώρο, στον οποίο πάντοτε και σε όλες τις ἔννομες τάξεις εκδηλώθηκε ἔντονη η επέμβαση του νομοθέτη, με σκοπό να «τυποποιήσει» τις σχέσεις αυτές. Ο λόγος αυτού του αυξημένου ενδιαφέροντος είναι απλός: οι σχέσεις αυτές επηρεάζουν ἄμεσα τις κοινωνικές δομές σε όλα τους τα επίπεδα. Με την υπαγωγή τους λοιπόν σε ένα κανονιστικό καθεστώς επιτυγχάνεται η «νομιμοποίηση» εκείνης της μορφής των σχέσεων που εξασφάλιζε την αναπαραγωγή της συγκεκριμένης κοινωνίας και των οικονομικών συσχετισμών, επάνω στους οποίους αυτή ήταν δομημένη.

* Αρχική δημοσίευση: ΣΠ. Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ (επιμ.), Ἐγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα, 1997, σελ. 173-201.

Σπύρος Ν. Τρωιάνας,
... *Εἰς σάρκα μίαν;*
Ο ερωτικός βίος των Βυζαντινῶν κατὰ και παρά το δίκαιον.

Ἡρόδοτος, Αθήνα, 2018.
Πρωτότυπη ἔκδοση.

... *Εἰς σάρκα μίαν;*
Ο ερωτικός βίος των Βυζαντινῶν
κατὰ και παρά το δίκαιον

Όλα τα δικαιώματα μετάφρασης, αναπαραγωγῆς, προσαρμογῆς
και οποιασδήποτε ἄλλης εκμετάλλευσης ἢ χρήσης
κατοχυρωμένα για ὅλες τις χώρες και χώρους του κόσμου.

Copyright © by Εκδόσεις Ἡρόδοτος, Αθήνα, 2018.
Ἡρόδοτος, Μαντζάρου 9, GR 10672 Αθήνα.
All rights reserved.

ISBN 978-960-485-204-8